

Manr Hetazotowtyownner : Hariza. Arabakan arsavanknerë

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

Manandyan, Hakob H. (1873-19..). Manr Hetazotowtyownner : Hariza. Arabakan arsavanknerë. 1932.

1/ Les contenus accessibles sur le site Gallica sont pour la plupart des reproductions numériques d'oeuvres tombées dans le domaine public provenant des collections de la BnF. Leur réutilisation s'inscrit dans le cadre de la loi n°78-753 du 17 juillet 1978 :

*La réutilisation non commerciale de ces contenus est libre et gratuite dans le respect de la législation en vigueur et notamment du maintien de la mention de source.

*La réutilisation commerciale de ces contenus est payante et fait l'objet d'une licence. Est entendue par réutilisation commerciale la revente de contenus sous forme de produits élaborés ou de fourniture de service.

Cliquer [ici](#) pour accéder aux tarifs et à la licence

2/ Les contenus de Gallica sont la propriété de la BnF au sens de l'article L.2112-1 du code général de la propriété des personnes publiques.

3/ Quelques contenus sont soumis à un régime de réutilisation particulier. Il s'agit :

*des reproductions de documents protégés par un droit d'auteur appartenant à un tiers. Ces documents ne peuvent être réutilisés, sauf dans le cadre de la copie privée, sans l'autorisation préalable du titulaire des droits.

*des reproductions de documents conservés dans les bibliothèques ou autres institutions partenaires. Ceux-ci sont signalés par la mention Source gallica.BnF.fr / Bibliothèque municipale de ... (ou autre partenaire). L'utilisateur est invité à s'informer auprès de ces bibliothèques de leurs conditions de réutilisation.

4/ Gallica constitue une base de données, dont la BnF est le producteur, protégée au sens des articles L341-1 et suivants du code de la propriété intellectuelle.

5/ Les présentes conditions d'utilisation des contenus de Gallica sont régies par la loi française. En cas de réutilisation prévue dans un autre pays, il appartient à chaque utilisateur de vérifier la conformité de son projet avec le droit de ce pays.

6/ L'utilisateur s'engage à respecter les présentes conditions d'utilisation ainsi que la législation en vigueur, notamment en matière de propriété intellectuelle. En cas de non respect de ces dispositions, il est notamment passible d'une amende prévue par la loi du 17 juillet 1978.

7/ Pour obtenir un document de Gallica en haute définition, contacter reutilisation@bnf.fr.

ՀԱԿՈՐ ՄԱՆՈՆԴԵԱՆ

ՄԱՆՐ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Պեկտինգերյան քարտեզի Hariza կայարանը:
2. Նույնը գերմաներեն համառոտ՝ Die Station Hariza der Peutingerschen Tafel:
3. Արաբական արշավանքները Հայաստանում (ժամանակագրական դիտողություններ):

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ ՖՈՆԴԻ

ՅԵՐԵՎԱՆ

1932

41463810

Հ. Ս. Խ. Հ. ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՄԱՏ
ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱՅԻ ՊԸՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
№ 1 ՄԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ № 1

ՀԱԿՈՒ ՄԱՆՁՆԴՅԱՆ

ՄԱՆՐ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Պեկտինգերյան ֆաբրեզի Hariza կայարանը:
2. Նույնը գերմաներեն համառոտ՝ Die Station Hariza der Peutingerschen Tafel:
3. Արաբական արշավանքները Հայաստանում (ժամանակագրական դիտողություններ):

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ ՖՈՆԴԻ

Յ Ե Ր Ե Վ Ա Ն

1932

04 72

2008-259990

ՊԵՎՏԻՆԳԵՐՅԱՆ ՔԱՐՏԵԶԻ HARIZA ԿԱՅԱՐԱՆԸ

Գիտության և Արվեստի Ինստիտուտի Տեղեկագրում (№ 5, Յերեվան 1931, էջ 65-87) լույս եր տեսել իմ աշխատությունը «Հայաստանի հին ճանապարհները Artaxata-Satala և Artaxata-Tigranocerta ըստ Պեվտինգերյան քարտեզի», վորի մեջ փորձ եր արված լուսաբանելու այդ քարտեզում նշանակված կայարանների անուններն ու տեղերը և վորոշելու վերոհիշյալ ճանապարհների ուղղությունը:

Այդ ուսումնասիրության մեջ Արտաշատից Բազավան տանող զիծը մենք յենթադրել եյինք վոչ թե Չինգիլի լեռնանցքով կամ Կողբի վրայով դեպի Պարնաուտ, ինչպես կարծել են Վ. Բելքը*, Կ. Միլլերը** և Ռ. Կիպերտը***, այլ Բուլազ-Բաշից Կարակալե և այստեղից Գալլատու ծովակի մոտ գտնվող լեռնանցքով դեպի Ուչքիլիսե-Բազավան:

Ինստիտուտի № 5 Տեղեկագիրը լույս տեսնելուց հետո՝ մեր հայտնի գյուղատնտես Ստեփան Կամսարարականը, վորը մոտ ծանոթ ե ճանապարհների տեղադրությանը Գալլատու ծովակի արևելյան կողմում, մատնացուցց արեց ինձ, վոր Paracata-Zolocerta-Bagauna գծի ուղղությունը Կարակալեի վրայով ու Գալլատու ծովակի մոտ գտնվող լեռնանցքով վիճելի չե ու անհավանական:

*) *See* W. Belek, Beiträge zur alten Geographie und Geschichte Vorderasiens, II, Leipzig 1901, էջ 83-92:

**) K. Müller, Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der tabula Peutingeriana, Stuttgart 1916, էջ 676-677:

***) Kiepert Richard, Atlas von Kleinasien in 24 Blättern, 1902-1906.

Ստեփան Կամսարականի առարկություններն ու նոր դիտողությունները հիշյալ գծի ուղղության մասին թվում են ինձ հիմնավոր:

Նրա կարծիքով՝ դժվար է այս գծի ուղղությունը չենթադրել Կարակալեյի վրայով, վորովհետև ճանապարհը Բուլազ-Բաշից Կարակալե անհարմար է ու ճանճային և, բացի այդ, ճանապարհն այս ուղղությամբ շեղվում է չափազանց դեպի հյուսիս-արևմուտք, ուստի և անհավանական է իր այդ վոլորասլտույտ հեռավորության պատճառով:

Հիմք ընդունելով իր այս դիտողությունները, ինչպես և այժմյան մյուս ճանապարհների տեղադրությունը, Կամսարականը տրամադիր է կարծելու, վոր Պեյտինդերյան քարտեզի հին ճանապարհի ուղղությունը կարելի չե յենթադրել այժմյան Կարվանսարայի վրայով և Կարվանսարայի և Կուջաղի լեռնանցքով (≈ 7245 վոտնաչափ, տես Ռուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեզը, թերթ 99), վորն ամենահարմար և դյուրամատչելի լեռնանցքն է Գայլատու ծովակի արևելյան կողմերում և անցանելի չե նաև ձմեռվա ամիսների ընթացքում: Մյուս չերկու լեռնանցքները, վորոնցից մեկը (Արասգյուլի լեռնանցքը) գտնվում է Գայլատու ծովակի արևելյան ափերի մոտ, իսկ մյուսը (Ասլանլուի լեռնանցքը) սրանից մի փոքր դեպի արևելք՝ անհամեմատ ավելի բարձր են ու անհարմար, և անանցանելի չեն ձմեռվա ամիսների ընթացքում: Ուշադրավ ե նաև այն, վոր այժմյան Կարվանսարայի մոտ կան այժմ չերկու հին ավերակներ, վորոնցից մեկը Կամսարականը համարում է չերթևեկող կարավանների հին իջևան: Կուջաղի լեռնանցքի մոտ ևս պահպանվել են մեծ բերդերի ավերակներ:

*) Այդ քարվանսարայի ավերակները լուսանկարել ու հրատարակել է «Христианский Восток»-ի յերրորդ հոտորում Ալխարհիկ Քալանթարը (т. III, вып. I, Петроград 1914 г.): Միջնադարյան այդ քարվանսարայը, վոր գտնվում է բաց և լայն դաշտում՝ Ջորից 15-20 վերստ դեպի հյուսիս-արևմուտք, Ալի. Քալանթարի կարծիքով, կառուցված պիտի լինի XIII-րդ դարից վնչ ուշ: Ալխարհիկի գտած միակ արձանադրության մեջ հիշատակված է, վոր քարվանսարայը կառուցել է Աջոտը:

Կամսարականի տեղագրական այս հոր ցուցումները, ինչպես տեսնում ենք, կարևոր են ու հիմնավորված: Ուստի անհրաժեշտ էր վերանայել իմ նախկին չենթադրությունը Ջողկերտ-Ցուլակերտի տեղագրության մասին, նաև վերաքննել ու ճշտել Փառախոտից Բազավան տանող գիծը վերոհիշյալ կովանների ոգնությամբ:

Նախորդ իմ աշխատության մեջ մատնացույց էր արված, Վոր Փառախոտից մինչև Բազավան Պելտինգերյան քարտեզում նշանակված են հետևյալ կայարանները՝

Paracata XXIII (=Փառախոտ, տես W. Belek, Beiträge zur alten Geographie und Geschichte Vorderasiens II, Leipzig 1901, էջ 83-92).

Coloceia XXIV (Անանուն Ռավեննացու աշխարհագրության մեջ Zotozeta, տես Ravennatis Anonymi cosmographia, ed. Pinder et Parthey).

Hariza XXIV.

Raugonia (Ռավեննացու մոտ՝ Ragauna, պետք է լինի՝ Bagauna, տես J. Marquart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin 1919, էջ 23 և 69):

Կայարանների անունների մոտ զրված թվերը ցույց են տալիս տարածությունները մի կայարանից մյուս կայարան հոսմական միլիոններով (milia passus = 1,4815 կիլոմետր): Հանդուցային Raugonia կայարանի մոտ Պելտինգերյան քարտեզն ունի նշած չերկու աշտարակ՝ Տարածությունը Paracata-Փառախոտից մինչև Raugonia-Բազավան կազմում է 81 հոտմ. միլոն կամ $1,4815 \times 81 =$ մոտ 120 կիլոմետր:

Վերոհիշյալ իմ աշխատության մեջ Coloceia կամ Zotozeta կայարանի անունը չես առաջարկել եյի ուղղել՝ Zolocerta (Colo- կամ Zoto- = Zolo- և -ceia կամ -zeta = -certa) և

*) Կ. Միլլերի և Յ. Մարկիարաի կարծիքով՝ այդ աշտարակները ցույց են տալիս, Վոր կայարանները յեղել են քաղաքներ կամ գլխավորական շահակատեղիներ:

յենթադրել էլի, վոր *Zolocerta կայարանը համապատասխանում է Յեղիշեյի Ձողկերտին և Մովսես Խորենացու Ցուլակերտին: Հիմնվելով Ալիշանի ցուցմունքների վրա («Այրարատ», Վենետիկ 1890, եջ 123-124)՝ Ձողկերտ-Ցուլակերտի տեղը չեմ ևս վորոշել էլի Սուրմալի գյուղից դեպի հարավ-արևելք՝ այժմյան Կարակալեյի ավերակների վայրում:

Կամսարականի վերոհիշյալ ցուցումներին ծանոթանալուց հետո՝ ինձ թվում է այժմ, վոր Ալիշանի յենթադրությունը Ձողկերտ-Ցուլակերտի տեղադրության մասին պետք է համարել անհավանական: Յեթե ընդունելու լինենք Paracata-Zolocerta-Hariza-Bagauna գծի ուղղությունը Կարվանսարայի և Կուջաղի լեռնանցքի վրայով՝ այդ դեպքում, բնականաբար, կասկածելի կլինի այդ գծի շեղումը դեպի Կարակալե: Իսկ վոր հռոմեական շրջանի հին այս ճանապարհն անցել է, իրոք, հենց այս հարմար լեռնանցքով՝ այդ հաստատվում է ըստ իս Hariza կայարանի տեղադրությամբ, վոր հաջողվեց ինձ գտնել ուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեղի վրա:

Ընդարձակ այս քարտեղի վրա Կարվանսարայի կամ Կուջաղի լեռնանցքի հարավում (տասը վերստանոց քարտեղի վրա լեռնանցքն անվանված է՝ Каравансарайский перевал, իսկ Լինչի քարտեղում՝ Куджахский перевал)՝ Միսուն գյուղից մի քանի կիլոմետր դեպի արևմուտք՝ նշանակված է Բալըխ-Չայ գետի ափին Арудж գյուղը: Այս գյուղի հին անունը չեղել է, հավանորեն, *Հառիճ, վոր հետագայում կարող եր թուրքերեն կամ քուրտերեն արտասանվել նաև *Հառըճ և ուսերեն տառադարձությամբ գրվելու չեր, բնականաբար, (h)Арудж: Իսկ այս *Հառիճ-Арудж-ը, ինչպես տեսնում ենք, կատարելապես համապատասխանում է Պեվտինգերյան քարտեղի Hariza-ին:

Hariza կայարանի հեռավորությունը Bagauna հանդուցային կայարանից ցույց է տրված Պեվտինգերյան քարտեղում 24 հռոմեական մղոն կամ $1,4815 \times 24 =$ մոտ 36 կիլոմետր, և ուշագրավ է, վոր հենց այս տարածության վրա:

յե գտնվում այժմյան Ուչքիլիսե-Բագավանից վերոհիշյալ Արսաք-ը: Ուրեմն՝ Hariza կայարանը վոչ միայն ըստ իր անվան, այլ նաև ըստ այդ տարածության՝ ճշտիվ համապատասխանում է *Հառիճ-Արսաք-ին:

Hariza-յի անվան և տեղի այս լուսաբանությունը կարեւոր մի կռվան է նաև Colocēia (= *Zolocerta) կայարանի տեղադրության վորոշման համար: Պեվտինգերյան քարտեզից հայտնի չե, վոր Բագավանից Արտաշատ տանող ճանապարհի վրա Colocēia կայարանը գտնվել է Hariza-յից 24 հռոմեական մղոն կամ մոտ 36 կիլոմետր հեռավորության վրա: Արդ՝ ուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեզի վրա Արսաք-ը գտնվում է Կարվանսարայի կամ Կուջաղի լեռնանցքից մոտ 10 կիլոմետր դեպի հարավ: Պարզ է, ուրեմն, վոր Պեվտինգերյան քարտեզում մատնանշված տարածության համաձայն Colocēia կայարանի կամ հին Ձողկերտ-Ցոլակերտի տեղը չենթադրվելու չե Կարվանսարայի կամ Կուջաղի լեռնանցքից մոտ 26 կիլոմետր դեպի հյուսիս: Դժվար չե նաև չեզրակացնել, վոր ըստ այդ հեռավորության Colocēia-*Zolocerta-յի տեղը պետք է չենթադրել վոչ թե այժմյան Կարակալեյի ավերակների վայրում, այլ Կարվանսարայի կամ Կուջաղի լեռնանցքից Ն. Չարուխչի կամ Խոշ-Խաբար իջնող ճանապարհների վրա (տես Ռուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեզի վրա՝ Н. Чарухчи և Хой-Хабар): Ուշագրավ է առանձնապես, վոր Մովսես Խորենացու պատմության մեջ ևս Ցոլակերտի տեղը մատնանշված է «մերձ ի լեառնն հարաւոյ... առ խորշիւք լեռնոտինն»: Խորենացին, խոսելով Ամասիայի և նրա վորդիների մասին, մեջ է բերում Փառախոտի ու Ցոլակերտի վերաբեյալ հետեյալ ավանդությունը՝

«Ամասիա բնակեալ յԱրմաւիր՝ յետ ամաց ծնանի զԳեղամ, և յետ Գեղամայ զՓառոխ արի և զՑոլակ: Եւ յետ ծնանելոյ զնոսա՝ անցանէ զգետովն մերձ ի լեառնն հարաւոյ. և շինէ անդ առ խորշիւք լեռնոտինն մեծապէս ծախիւք երկուս տունս, զմին յարեւելս

կոյս, մօտ չակուհնս աղբերցն, որ առ ստորոտով լերինն
 ելանեն. իսկ զմիւսն չարեմուտս կոյս նորին տանն
 բացագոյն իբր մեծօր հասարակ աւուր միոյ հետեակա-
 գնացի առն ճանապարհի: Եւ ետ զնոսա ի ժառանգու-
 թիւն երկուց որդւոց իւրոց, արւոյն Փառոխի և կաշ-
 տառին Յուլակայ. յորս բնակեալ յիւրեանց անուն
 զտեղիսն կոչեցին, ի Փառոխայ՝ Փառախոտ, և ի Յուլա-
 կայ՝ Յուլակերտ» (տես «Մովսիսի Խորենացւոյ, Պատ-
 մութիւն Հայոց», Տփղիս 1913, I, ԺԲ, էջ 40):

Խորենացու այս վկայութիւնը Յուլակերտի տեղադրու-
 թյան մասին, ինչպես և Hariza կայարանի նույնացումն
 ալթմյան Арыдж-ի հետ, պարզ ու հաստատուն ցուցումներ
 են, վոր հնարավորութիւն են ընձեռում գիտական արշա-
 վախմբերին հետախուզումներ կատարելու վերև մատնանըշ-
 ված շրջանում և վերջնականապես ճշտելու Coloccia կայա-
 րանի՝ հին Զողկերտ-Յուլակերտի տեղը:

Մեր նախորդ աշխատութեան մեջ մատնացուցց եր ար-
 ված, վոր Վ. Բելքը Paracata-Փառախոտի տեղը լենթադրում
 է այն ավերակների վայրում, վորոնք անվանվում են Բու-
 լագ-Բաշ՝ և գտնվում են Դաշրուռուն գլուղից 5 կիլոմետր
 հեռավորութեան վրա՝ զեպի հարավ-արեւելք (տես Dr. W. Belck,
 Beiträge zur alten Geographie und Geschichte des Vorder-
 asiens, Leipzig 1901, էջ 83-92): Ինձ թվում է, վոր Hariza-
 յի տեղադրութեան ճշտումը կարող է նեցուկ ծառայել
 ապագա եքսքեդիցիային վերաստուգելու տեղում նաև այս
 լենթադրութիւնը: Պեմտինգերյան քարտեզում Paracata-
 Փառախոտի հեռավորութիւնը Coloccia կայարանից ցուց
 է տրված 33 հռոմեական մղոն կամ մոտ 49 կիլոմետր, իսկ
 Hariza-յից՝ $33 + 24 = 57$ հռոմեական մղոն կամ մոտ 85 կի-
 լոմետր: Ապագա գիտական եքսպեդիցիան ի նկատի չե ու-
 նենալու, ուրեմն, տարածութիւնը Փառախոտից մինչև ալթ-
 մյան Арыдж՝ 85 կիլոմետր, Փառախոտից Զողկերտ-Յուլա-
 կերտ՝ 49 կիլոմետր և Փառախոտից մինչև կարվանսարայի
 կամ Կուջաղի լեռնանցքը՝ 75 կիլոմետր:

Hariza-յի նույնացմամբ այժմյան Арызж-ի հետ վերջնականապես վորոշվում է այն լեռնանցքը և այն մեծ ճանապարհը, վորով շարժվել են դեպի Արտաշատ կամ Դվին հռոմեական, բյուզանդական կամ այլ ոտար զորքերը: Պարզվում է, ուրեմն, վոր հռոմեական լեգիոնները Պոմպեյոսի, Կոթրուլոնի և Ստատիուս Պրիսկուսի առաջնորդությամբ իջել են Արարատյան դաշտ, հավանորեն, Կարվանսարայի կամ Կուջաղի լեռնանցքով: Նույն լեռնանցքով վորոշվում է նաև Քսենոֆոնի ճանապարհը: Նահանջող հույն զորքերը, ինչպես մատնանշել ելինք մեր նախորդ աշխատության մեջ, անցել են Յեփրատ-Արածանին նրա ակունքների մոտ և այստեղից Վարշակի ջերմուկի մոտով չվել Դիադին-Բագավանի շրջանը: Իմ նախկին չենթադրությունը, վոր հույները Դիադին-Բագավանի շրջանից գնացած պիտի լինեն Կողբ-Արաքս և վնչ թե Ջողկերտ՝ թվում է ինձ այժմ անհավանական: Hariza-Coloccia գծի վորոշումը Կարվանսարայի կամ Կուջաղի լեռնանցքով կարևոր մի նոր կռվան է, վորը կարող է հիմք ծառայել նահանջի ճանապարհը չենթադրելու Կարվանսարայի և Coloccia-Ջողկերտի շրջանով դեպի այժմյան Կարակալե և այնուհետև Ֆաղիս-Արաքսի չերկարությամբ դեպի արևմուտք:

Նույն պատմական դժով և Հառիճի ու Կարվանսարայի լեռնանցքի վրայով պետք է չենթադրել նաև խալդական ժամանակներում հին Արմավիրի կապն Արածանի գետի հովիտների և խալդական Տուշուա-Տոսպ մայրաքաղաքի հետ: Ուշագրավ է այդ տեսակետից, վոր Hariza կայարանի անունը (= Հառիճ = -առիճ կամ -յառիճ) համարվում է խալդական (հմտե Jos. Marquart, Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien 1930, էջ 51, ծանոթ. 1), ուստի և այժմյան Арызж-ը, հավանորեն, դեռևս հնագույն շրջանում կարող էր գոյություն ունեցած լինել իբրև խալդական բնակավայր: Աճառչանն իր «Հայերէն արմատական բառարանի» մեջ չենթադրում է, վոր «-առիճ», «-առինճ» կամ Հառիճ նշանակում է «պլուղ», սակայն նրա մոտ այդ բառը ստու-

գարանված չե և նշանակության կռահումը վիճելի չե և կարոտ ստուգարանական հիմնավորման:

Ռուսերին ընդարձակ իմ աշխատության մեջ («О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен», Эривань 1930) մանրամասն յեա քննել ելի Հայաստանի առևտրական հին ճանապարհների ուղղությունը գանազան դարաշրջաններում և հանգել ելի այն չեզրակացության, Վոր հռոմեական շրջանի կարավանների մեծ ճանապարհը, Վոր գալիս եր Ջինաստանից ու Միջին Ասիայից Եկրատանա և այստեղից Արտաշատ, անցել և Բագավանի ու այժմյան Գյուլիստանի վրայով դեպի Սեւ ծովի նավահանգիստները: Hariza-յի տեղադրության վորոշմամբ պարզվում ե այժմ, Վոր միջազգային նշանակություն ունեցող այդ ճանապարհը ևս իջել ե Բագավան Կարվանսարայի կամ Կուջաղի լեռնանցքով:

Նույն աշխատության մեջ մենք մատնացույց ելինք արել, Վոր Հին Հայաստանի մեծ ու նշանավոր քաղաքները հիմնված են յեղել առևտրական ճանապարհների մոտ: Հին Բագավանի մոտ, ինչպես հայտնի չե Փավստոսի վկայությունից (V, ԽԳ, Վենետիկ 1889, եջ 259), գտնվել ե Ջարեհավան քաղաքը, *Tsumbo-Ծումբ կայարանից հարավ՝ Արճեշ տանող ճանապարհի մոտ՝ Ջարիշատը, իսկ Բագավանից Սատաղ գնացող գծի մոտ՝ հին Թեոդոսուպոլիսը: Այս քաղաքների առևտրական հաղորդակցությունն Արարատյան դաշտի և Արտաշատի հետ վորոշվում ե, գլխավորապես, Վիրահիշյալ մեծ ճանապարհով:

Hariza-*Zolocerta գծի հետ միանում եր, հավանորեն, նաև Յերվանդաշատից Բագավան տանող ճանապարհը: Կամսարականի կարծիքով, Վոր ծանոթ ե այժմյան Սուրմալուի տեղագրական պայմաններին, այս ճանապարհը Կարակալի-յի, ու Կարվանսարայի վրայով ավելի հարմար ե, քան մյուս ճանապարհներն Աբասդյուլի և Ասլանլուի լեռնանցքներով: Հավանական ե ըստ այսմ, Վոր Յերվանդաշատի ճանապարհը ևս անցել ե *Zolocerta կայարանի ու հին Ջողկերտ-Յո-

լակերտի վրայով Hariza-Apyдax և այստեղից Բաղավան: Յերվանդաշատից կա և մի ուրիշ ճանապարհ, վոր գալիս և Կողբ և այժմյան Ղաթրլու գյուղի վրայով բարձրանում Կարվանսարայի լեռնանցքը: Սակայն խիստ կասկածելի է, վոր այս դժվարամատչելի գիծը լինե՞ր կարավանների մըշտական ու բանուկ ճանապարհ:

Գալլատու լճի արևելյան կողմում գտնվող լեռնաստանը, ինչպես պարզ չերևում և մեր այս և նախորդ ուսումնասիրությունից, պատմական առաջնակարգ նշանակութուն ունեցող մի շրջան է: Այս շրջանի ռազմական ու ստրատեգական բացառիկ կարևորությանը պետք է վերագրել, վոր այստեղ գրեթե յուրաքանչյուր քաղաքի ու խուռմ ու հանդիպում են բերդերի ու այլ կառուցվածքների բազմաթիվ ավերակներ, վորոնք սակայն կարոտ են դեռ պատմական ու հնագիտական լուրջ ուսումնասիրության: Թե վորքան հետաքրքիր են ու կարևոր այս կողմերում գտնվող հնությունները, այդ չերևում է Ս. Հակոբյանու մի քանի համառոտ ու թուլցիկ տեղեկություններից նրա «Բագրևանդ ջրաբաշխ գաւառ» աշխատության մեջ, վոր ներքև բերում ենք ամբողջությամբ:

Տես «Բագրևանդ ջրաբաշխ գաւառ», Վաղարշապատ 1894, էջ 363—364՝

«Կուլար գիւղին $1\frac{1}{2}$ քիլոմէթր հիւսիսն կայ Նորելուկ ուխտատեղին. նաև 1 ժամ յարեելս Ղաթրլու գիւղն և որոյ մօտ գտնուած մի ողի վերան Թուխ Մանուկ, ուր միշտ ուխտի կը գնան. իսկ համբարձման մեծ ըողմութեամբ: Այս ուխտատեղիէն քիչ բարձր կայ հինաւուրց մի բերդ հսկայ և կոշտ քարերէ շինուած. որ ունի մէջը մօտ 200 տան աւերակ, իւրաքարչիւր տան մօտ հորեր, միջավայրն մի տափարակ սալաշատակուած վայր: Սորա կողերու վերան գտնուած են քանի տեսակ նետի սլաք և հին դրամ:

Այս գիւղի $1\frac{1}{2}$ ժամ հարաւն ևս կա Աշխ Հիւսէին անունով Եղտի բնակ գիւղն, որոյ մօտ գտնուած բը-

լուրի գագաթն ևս աւելի մեծ բերդի աւերակներ կան. բերդի չարեւելս՝ ստորոտին մօտ մի արտի մէջ գլտնուած էր բազմաթիւ պղնձեայ հին դրամներ, տեսակ տեսակ, որոց ոմանք կլայեկուած էին: Այս դրամներն ոչպէս այլ դրամներ ամփոփած էի և մտադիր էի այս տեղ որոց պատկերն ներկայացնել, դժբախտաբար այս ամբան կողոպտեցին:

Այս կողմերն այս տեսակ հին բերդորայք շատ կան, մանաւանդ չերկու Գանձակներու, Աղարակի և Ղուրու-Աղաճի միջավայրն, Սինէկայ ջրի աջ բարձրութեան վերայ եղած Փարչինիս գիւղն, որոյ վերին կայ մի անհպելի հին և կոշտ քարերէ շինուած բերդ, ուր կապաստանէին, կասեն, Կողբայ և շրջակայ գիւղօրայքն դանուած թուրք և հայ հասարակութիւնը՝ իրր լեզկիներու չարձակումը կըլինէր այս երկրի վերան»:

Պեմտինգերյան քարտեղի մանրախուշդ քննությամբ ճշտվում են, ինչպես տեսնում ենք, Artaxata-Bagauna գծի վրա գտնվող բոլոր կայարանները՝ Artaxata=Արտաշատ, Paracata=Փառախոտ, Coloccia (Zotozeta Ռալեննայու մօտ)=Ձողկերտ, Յոլակերտ, Hariza=Արշաք, Ղառիճ և Raugonia (Ragauna Ռալեննայու մօտ)=Բաղաւան: Մութ և մնում սակայն Ձողկերտ-Յոլակերտի տեղադրության խնդիրը, ուստի անհրաժեշտ և հետապնդում ուղարկել մեր մասնանշած շրջանը գիտական հաստուկ արշավախումբ և ուսումնասիրել տեղում թե այս խնդիրը և թե, ընդհանրապես, այն վայրերն ու ճանապարհները, վորոնք կարող են վերջնականապես պարզել պատմական հին ճանապարհների ուղղությունը:

Յերեվան.

Նոյեմբեր 1931 թ.

Die Station Hariza der Peutingerschen Tafel. Zusammenfassung

1. In meiner vorigen ausführlichen Abhandlung über das Itinerar Artaxata-Satala und Artaxata-Tigranocerta ist unter anderm auch die Strecke Artaxata-Paracata-Coloceia-Hariza-Raugonia behandelt worden (siehe Bulletin des Instituts der Wissenschaften und Künste SSRA, № 5, 1931, S. 65-89; vgl. «О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен», Эривань 1930, S. 101-124). Die neu gewonnenen Ergebnisse über diese Strasse hatte ich am Schlusse meiner Abhandlung in vier folgenden Thesen zusammengefasst.

a) Der Weg von Artaxata nach Bagauna (Raugonia, Ra-gauna=Bagauna, siehe Prof. Dr. J. Marquart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin 1919, S. 23 und 69), führte nicht über den Tschingil-Pass oder über Kulp-Parnaut, wie W. Belck und K. Kiepert vermuthen, sondern über Bulag-Basch (= Paracata = Փառախան, siehe W. Belck, Beiträge zur alten Geographie und Geschichte Vorderasiens, II, Leipzig 1901, S. 83-93) nach Karakala und von da durch die Gegend unweit von Gaylatu-See (Balyk-Göl) nach Ütschkilissa (= Bagauna).

b) Coloceia auf der Tabula Peutingeriana und Zotozeta beim Geographen von Ravenna, die in *Zolocerta zu verbessern sind (Colo-, Zoto-=*Zolo- und -ceia,-zeta=*certa), entsprechen dem armenischen Չոզկերտ=Յոզկերտ.

c) Die Station *Zolocerta= Znqlhrs , Snqlhrs , die 33 mp. oder 49 kilom. von Paracata- Pwn.wuns entfernt war, lag ungefähr an der Stelle des heutigen Karakala, ostwärts von Kulp.

d) Der Rückzug des Xenophons und der Zehntausend vom Quellgebiet des Euphrat bis zum Phasis-Araxes ergibt sich aus der Ebene von Diyadin-Ütschkilissa (=Bagauna) in die Gegend von Kulp-Karakala (=Zolocerta) und weiter westwärts volle 7 Tage längs des Phasis-Araxes.

2. Nach dem Erscheinen meiner Abhandlung machte mich in einer mündlichen Mitteilung der gelehrte armenische Landwirth Stephan Kamsarakan, welcher in dem Kreise Surmalu aufgewachsen und mit der heutigen Topographie der südlichen Araxes-Ebene wohlbetraut ist, auf einige streitige Punkte der oben angeführten Thesen aufmerksam. Auf Grund eigener Kenntniss der Ortslagen gibt Kamsarakan die genaue Richtung der Strecke Coloceia-Raugonia durch den Pass von Karawansaray an(=Kudschach-Pass, siehe die Zehnwerstkarte des russischen Generalstabs, Bl. 99: $\text{перевал Каравансарай}$; vgl. die Karte von Lynch: $\text{перевал Кыджакский}$). Er hält zugleich die Gleichsetzung der Station Coloceia-Zotozeta=*Zolocerta, arm. Znqlhrs , Snqlhrs mit dem heutigen Karakala für unwahrscheinlich, weil Karakala zu weit nordwestlich und von der genannten Bergstrasse abseits lag.

3. Die Sicherheit dieser neuen Andeutungen würde natürlich wesentlich erhöht, wenn sie sich auch noch durch eine Gegenprobe stützen liesse. Dies ist nun in der Tat der Fall. Auf der römischen Karte steht zwischen Coloceia und Raugonia die Station Hariza. Diese Station glaube ich jetzt identifizieren zu können: es ist das Flecken Arudsch (Αρυδακ), das nicht allzuweit südlich vom Karawansaray-Passe liegt (siehe die Zehnwerstkarte des russischen Gene-

ralstabs, Bl. 99). Hariza entspricht offenbar dem schriftarmenischen *Հարիզ. Was die gegenwärtige Namensform betrifft, so konnte das armenische Հարիզ fremdsprachlich auch Հարիք lauten und im russischen regelrecht [h]Арыѣх umschrieben werden. Die Gleichung Hariza=*Հարիզ=Арыѣх ist völlig schlagend nicht bloss bezüglich der Namen, sondern auch der Entfernungen. Die Entfernung zwischen Hariza und Raugonia (=Bagauna) beträgt auf der Tabula 24 mp.=zirka 36 km., und es ist zutreffend, dass diese Distanz genau der Strecke Ütschkilissa (=Bagauna) — Arudsch (=Hariza) entspricht. Die Identität Hariza=*Հարիզ=Арыѣх wird demnach aufs beste bestätigt.

4. Jetzt wird es möglich auch die Lage der Station Coloceia (=Zolocerta) einer erneuten Prüfung zu unterziehen. In meiner vorigen Abhandlung hatte ich, Alischan folgend (siehe «Ajrarat», Venedig 1896, S. 123-124), Չողկերս=Յողկերս (Coloceia) dem heutigen Karakala gleichgesetzt. Diese Behauptung steht jedoch im Widerspruch zur obigen Deutung der Ortslage von Hariza und ist, wie sich zeigen wird, offenbar irrig. Bei der näheren Untersuchung dieser Frage ergibt sich, dass die Route von Hariza nach Coloceia, welche durch den Pass von Karawansaray den heutigen Aghri-Dagh überstieg, unmöglich über Karakala geführt haben kann, da jenes in ganz anderer Richtung lag. Die Entfernung zwischen Hariza und Coloceia ist nach der römischen Karte 24 mp.=zirka 36 km. Hiernach muss also die Station Coloceia (=Zolocerta=Չողկերս=Յողկերս) 36 km. nördlich von Arudsch an den Strassen nach Tscharuchtschi oder nach Chosch-Chabar (siehe die Zehnwerstkarte des russischen Generalstabs, Bl. 99: II. Մարտիտ und Xom--Xa6ap) gesucht werden. Nach der russischen Zehnwerstkarte liegt das heutige Flecken Arudsch am Flusse Balyk-tschai, in der Nähe von Misun, etwa 10 km. südlich vom Karawansaray-Passe. Damit kommen wir für Coloceia oder

Չոդկերս=Յոդկերս, das noch 26 km. vom Karawansaray-Passe (7245 Fuss) entfernt war, genau in die Gegend am Nordrande des Aghri-Dagh, womit die Angabe der Geschichte des Moses Chorenathsi (I, 12 “ան խորշիկ լեռնափնի”, “an den Schluchten des Bergfusses”) übereinstimmt. Für die genauere Feststellung der Lage von Coloceia müsste natürlich die Gegend südwestlich von Chosch-Chabar am Orte untersucht werden.

5. Die Bestimmung des Passes, durch welchen die Route der Tabula die Aghri-Dagh-Berge überstieg, ist für die historische Topographie der römischen und byzantinischen Zeit von grosser Wichtigkeit. Es ist nun mehr als wahrscheinlich, dass über Hariza und durch den Pass von Karawansaray die grosse Heerstrasse führte, welche von Bagrevand aus den Zugang zum centralen Armenien und der Hauptstadt Artaxata vermittelte. Man muss ferner annehmen, dass die römischen Heere welche unter Pompeius, Cn. Domitius Corbulo, Statius Priscus und anderen Feldherrn in Ajrarat eindringen, zogen gegen die Hauptstadt Artaxata durch denselben Pass. Es ergibt sich demnach, dass derselbe Weg über Hariza auch in chaldischer und achaemenischer Zeit als Verbindungslinie zwischen dem Quellgebiet des Arsanias und der alten chaldischen Stadt Armavir eine geschichtliche Rolle spielte. Es lässt sich ausserdem genauer präzisieren den Marsch der Zehntausend vom Euprat-übergang bis Phasis-Araxes. Der Rückzug Xenophons und der Zehntausend ergibt sich ganz genau über Hariza und den Karawansaray-Pass nach Karakala und weiter westwärts volle 7 Tage längs des Phasis-Araxes.

6. Der Name Hariza-Հարիզ ist nach Markwart (siehe Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien 1930, S. 51*) chaldischen Ursprungs. Derselbe Name kommt als zweites Glied in vielen Ortsnamen vor (wie Խոթսոյունի, Բաղսոյունի, Տիրունի, Չիքունի u. s. w.). Adjarian, Armenisches

etymologisches Wurzelwörterbuch, Erivan 1926, I, vermutet, dass -աւիճ, յաւիճ, հաւիճ die Bedeutung von Dorf habe. Er unterlässt leider diese Angabe etymologisch zu erklären, so dass man nicht weiss, worauf sich seine Behauptung stützt. Ist aber der Name Hariza-Արշալույս chaldisch, so dürfen wir für möglich halten, dass dieser Wohnort ehemals von Chaldern besiedelt war.

7. In meinem Buch «Ueber Armeniens Handel und Städte in Verbindung mit dem Welthandel des Altertums», Erivan 1930 (russisch), habe ich festgestellt, dass der Transithandel über Artaxata im Wirtschaftsleben Armeniens eine erhebliche Rolle spielte. Die Routen Artaxata-Satala und Artaxata-Tigranocerta, wie ich im erwähnten Buch ausführlich erörtert habe, dienten einem regen Karawanenhandel zwischen Centralasien, China und den Häfen des Schwarzen Meeres und zwischen Nordarmenien und Mesopotamien. Es ist höchst beachtenswerth, dass die bedeutenderen Städte Armeniens in der Nähe von diesen grossen Strassen lagen: nördlich vom Zusammenfluss des Achurean (=Arpa-tschai) und Araxes lag die grosse Handelsstadt Ervandaschat; die Lage der Stadt Zarehavan ist bei dem armenischen Geschichtsschreiber Faustos («Geschichte Armeniens», Venedig 1889, V, 43, S. 259) unweit vom wichtigen Knotenpunkte Bagauna angegeben; die Stadt Zarischat lag südlich vom Knotenpunkte *Tsumbo-Ծոմբոյն an der Strasse von *Tsumbo nach Artschesch; und auf dem grossen Karawanenwege nach Satala und Trapezunt entstand in byzantinischer Zeit die befestigte Handelsstadt Theodosiopolis. Nachdem oben die Lage von Hariza festgestellt ist, ergibt sich jetzt, dass auch die Handelswege dieser Städte, sowie die grosse Karawanenstrasse des Aussenhandels, über das heutige Arudsch und den Pass von Karawansaray führten.

8. Als Resultat unserer Untersuchung ergibt sich zugleich, dass das Gebirgsland östlich von Gaylatu-See (=Ba-

lyk-Göl) als Durchgangsort nach Ajrarat und Nordarmenien strategisch und militärisch von grösster Wichtigkeit war. Für die eminente geschichtliche Bedeutung dieses Durchgangslandes sprechen unter anderm die dort gefundenen Ruinen (siehe S. Haykuni, Bagrevand, Th. I, Vagarschapat 1894, S. 363-365, armenisch). Die meisten von ihnen sind Trümmer von bedeutenderen Festungen und Burgen, welche die strategisch wichtigen Punkte und die Durchgangsstrassen beherrschten. Wie diese Ruinen, so auch das ganze Gebirgsland zwischen dem Gaylatu-See und dem Karawansaray-Pass, sind niemals erschöpfend untersucht worden. Eine solche Erforschung am Orte kann aber der schliesslichen Lösung unserer neuen Aufschlüsse dienlich und förderlich ein.

Р Е З Ю М Е

Настоящая статья является дополнением и продолжением нашего исследования о главных путях Армении по *tabula Peutingeriana* (см. „О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен“, Эривань 1930, стр. 101-124 и „Древние пути Армении“, Известия Института наук и искусств Армении, Эривань 1931, № 5, стр. 65-89) и посвящена разъяснению названия и местоположения станции *Hariza*. Станция эта отождествлена мною с нынешним местечком Арудж (=арм. *Հարժ), лежащим недалеко от Мысуна, на расстоянии около 10 километров к югу от Каравансарайского или Куджахского перевала. Правильность этого предположения подтверждается тем, что расстояние между *Вагауна и *Hariza*, показанное в Таблицах 24 мр. или 36 килом., соответствует точь в точь расстоянию между Багаваном (Учь-Килиса) и нынешн. Аруджем.

Выяснением местонахождения станции *Hariza* разрешается также спорный вопрос о местоположении станции *Coloceria* (-**Zolocerta*, арм. Հողհերտ или Յողհերտ), которая отстояла от *Hariza* на расстоянии 24 мр. или 36 килом. В предыдущем моем исследовании **Zolocerta*-Цолакерт отождествлен был мною согласно с Алишаном (Айрарат, Венеция 1890, стр. 123-124) с нын. Каракалой. Предположение это оказывается, однако, явно ошибочным. Приурочиванием станции *Hariza* к нынеш. Аруджу выясняется, что местонахождение станции **Zolocerta*-Цола-

керта, лежавшей на расстоянии 26 километров к северу от Каравансарайского перевала, следует искать не в районе Каракалы, а в предгорной местности к юго-западу от Хош-Хабара и Н. Чарухчи.

Определением местоположения станции *Hariza* устанавливается, как видим, и тот древний перевал, через который пролежала линия *Artaxata—*Vagauna*. Через Каравансарайский или Куджахский перевал следует предположить, как подробно указано в нашей статье, не только вторжения римских легионов Помпея, Корбулона, Статия Приска в область Айрарат, но и путь отступления «десяти тысяч» греков и Ксенофонта к реке Фазису-Араксу, а также передвижения халдов в приаракские долины и в древний Армавир.

Понятно поэтому, что район Каравансарайского перевала и вся горная область к востоку от озера Гайлату имели первостепенное стратегическое значение и, являясь воротами Центральной Армении, охранялись могущественными крепостями, развалины которых сохранились до нашего времени.

Топографические и археологические изыскания на месте могли бы, мне кажется, окончательно выяснить как местоположение **Zolocerta*-Цолакерта, так и точное направление древнего пути из *Hariza* в **Zolocerta*.

Rekonstruktion des Itinerars von Hariza nach *Zolocerta (=Coloceia)

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

(ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ)

Արաբական արշավանքների և արաբական տիրապետութեան ժամանակ Հայաստանում տեղի ունեցած անցքերի մասին կարևոր տեղեկութիւններ են հաղորդւում վոչ միայն հայկական, այլ և արաբական, ասորական և բյուզանդական աղբյուրներում. սակայն այդ տեղեկութիւնները խիստ հակասական են և ժամանակագրական իրանց տվյալներով խառնաշփոթ ու անհաշտելի: Չնայած վոր Հայաստանի պատմութեան այս շրջանը քննութեան և առնված բանասիրական ու պատմագիտական լազմաթիւ աշխատութիւններում, սակայն ժամանակագրութեան վիճելի հարցերից շատերը մնում են մինչև այժմ շփոթ ու անորոշ վիճակում:

Ուշագրաւ է նաև, վոր ժամանակադրական տկնբախ այդ սխալները, մանավանդ, արաբական առաջին արշավանքների մասին Հայաստանում, կրկնվում են շարունակ վոչ միայն հայագիտական, այլ և յեվրոպական ու ռուսական նորագուն ուսումնասիրութիւններում, վոր վերաբերվում են բյուզանդական կայսրութեան և արաբական խալիֆայութեան պատմութեան: Արդ՝ աչքի առաջ ունենալով ճշտված ու հաստատուն ժամանակադրութեան կարևորութիւնը, նաև ժամանակադրական այն անճշտութիւնները, վոր հանդիպում են վերոհիշյալ աշխատութիւններում, առաջ ենք բերում ներքև մեր մի քանի դիտողութիւնները արաբական առաջին արշավանքների ժամանակադրութեան մասին, վոր թվում են մեղ հիմնավոր ու հավանական:

Հայկական և արաբական աղբյուրների վկայություններէն հայտնի չե, Վոր արարներն առաջին անգամ մտել են Հայաստան հարավից՝ հյուսիսային Միջագետքը նվաճելուց հետո: Թեև այդ վկայությունները վորոշ կետերում իրանց բովանդակութեամբ տարբերվում են, սակայն արշավանքի ժամանակի նկատմամբ նրանք, ինչպես կըտեսնենք, միանգամայն համերաշխ են:

Առաջին այս մեծ արշավանքի մասին հայկական աղբյուրները տալիս են հետևյալ տեղեկությունները.

1. «Յովհաննու Մամիկոնեանի եպիսկոպոսի, Պատմութիւն Տարօնոյ», Վենետիկ 1832, եջ 57-58.

«Ապա ի սոյն ամի ելանէ Հերակլ, և սպանանէ ղՍոսրով. և յիշեաց զերդումն՝ զոր ընդ Տիրան և ընդ ինքն, և կացուցեալ մարդպան ամենայն Հայոց, և ինքն զնաց ի Կոստանդինուպօլիս: Եւ յէս ուր ամի եկն Արդուահիմ քեռորդի Մահմետի բազում աղխիւ, ութևտասն հազար առնեճիոյ ընդ իւր բերեալ, խնդրէր հարկս ի Հայոց: Իսկ Տիրան արձակեաց ժողով լինել համօրէն զօրու ի պատերազմ: . . . Իսկ Արդուահիմ անցանէ ի Հայք և ի Բասեն, ի Վիրք և ի Զավախս և ի Վանանդ. և առեալ հարկս, դառնայ ի Տաճկաստան»:

2. «Պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի և դիւտ նշխարաց», Սոփերք հայկականք, է, Վենետիկ 1853, եջ 43-44.

«Քանզի Հերակլ արքայն Յունաց յէս ուրսուն ամի քուսկանին Հայոց ելանէ ի պատերազմ ընդ Սոսրով արքային Պարսից և սպանանէ զնա. և յէս ուր ամի այսմ լինելոյ՝ Արդուահիմ քեռորդին Մահմետի՝ ելանէ ութևտասն հազարաւ ի Հայս, խնդրել հարկս և կոտորել զզօրս քրիստոնէիցն որ ի Տարաւն գաւառի. և անցանէր ի Հարք և ի Բասեն, ի Վիրք և ի Զավախս

և ի Վանանդ. և առեալ հարկս դառնայ ի Տաճկաստան»:

Վերոհիշյալ վկայությունները, ինչպես տեսնում ենք, գրեթե նույնն են: Յերկրորդ վկայությունը քաղված է հավանորեն, Հովհան Մամիկոնյանի պատմությունից. հնարավոր է սակայն, վոր իրար համապատասխանող այս վկայությունները ծագում են մի յերկրորդ՝ մեզ մի անհայտ աղբյուրից:

Յերկրորդ վկայության այն տեղեկությունը, թե իբր խոսրով Բ-ին սպանել է Հերակլը «յես ութսուն ամի քուականին Հայոց» ճիշտ չէ: Ինչպես հայտնի չէ, խոսրով Բ-ի սպանությունը կատարի հրամանով տեղի յեր ունեցել փետր. 25-ին 628 թվին, այսինքն՝ Հայոց ՀԶ թվին (=23 հունիս 627—22 հունիս 628 թ.): Սակայն մեր հաշիվների համար այդ սխալը կարևոր չէ. կարևոր է այն, վոր արաբական այս արշավանքի տարեթիվը վորոշված է «յետ ութսուն» և «ութ ամի» թվականության Հայոց:

Հիմնվելով վերոհիշյալ վկայությունների վրա՝ պատմաբանները և բանասերները յենթադրել են արշավանքի ժամանակը 636 կամ 639 թվականներին:

636 թվին — Չամչյան (Պատմություն Հայոց, Բ, Վենետիկ 1785, էջ 342), Բասմաջյան (Իսկական պատմություն Հայոց, Պոլիս 1919, էջ 295) և ուրիշները, իսկ 639-թվին — Dulaurier (Recherches sur la chronologie arménienne, Paris 1859, էջ 225), Tournebize (Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris 1900, էջ 96), Arslan Kevork (Études historiques sur le peuple arménien, Paris 1909, էջ 275) և Morgan (Histoire du peuple arménien, Paris 1919, էջ 115):

Բանասերների առաջին խումբն արշավանքի թվականը հաշվել է խոսրով Բ-ի մահից ութը տարի հետո (628+8) 636 թվին, իսկ յերկրորդ խումբը հենվել է, ըստ յերևույթի, Dulaurier-ի հաշվի վրա (Recherches, էջ 225), վորը յերկրորդ վկայության համաձայն արշավանքի թվականը

յենթադրել եր հայոց 88 թվականին, այսինքն՝ $551+88=639$ թվին:

Ինձ թվում է, վոր թե առաջին և թե չերկրորդ հաշիվը չեն համապատասխանում վերոհիշյալ վկայություններին: «Յէս ուք ամի» խոսքով Բ-ի մահից, այսինքն՝ $628+8=636$ թվից հետո՝ կըստանանք վնչ թե 636, այլ 637 թիվը, իսկ «յէս ուքսուն ամի թուականին Հայոց» և «յէս ուք ամի այսմ լինելոյ», այսինքն՝ $551+88=639$ թվից հետո՝ արշավանքի թվականը կըլինի դարձյալ վնչ թե 639, այլ 640 թվին:

Ի նկատի ունենալով, վոր վերոհիշյալ չերկրորդ վկայության մեջ ժամանակագրական տեղեկություններն ավելի լրիվ են և ծագում են, հավանորեն, սկզբնական աղբյուրից, պետք է յենթադրել, վոր Հովհան Մամիկոնյանի պատմության աշխատանքն արագրում ժամանակագրական նույն տեղեկությունները համառոտված են, ուստի և չեն կարող հիմք ծառայել արշավանքի թվականի վորոշման: Յեթե այդ այդպես է, ուրեմն, առաջին այս արշավանքի ժամանակը դրվելու յե ըստ վերոհիշյալ վկայության, վնչ թե 637, այլ 640 թվականին:

Արաբական նույն այս արշավանքին են վերաբերվում, ինչպես ճիշտ գիտել է Մկրտիչ Ղազարյանն իր «Armenien unter der arabischen Herrschaft» աշխատության մեջ (Marburg 1903, էջ 16—17), արաբական աղբյուրների հետևյալ վկայությունները.

1. Բելագորի, հրատ. de Goeje, Leiden 1870, էջ 176. հայերեն թարգմանությունն առաջ ենք բերում Բագրատ խալաթյանցի աշխատությունից՝ «Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին», Վիեննա 1919, էջ 74—75՝

«Իյադ նվաճեց Ամիր առանց ճակատամարտի՝ Ուռհայի խաղաղության հիման վերա, նույն որինակ և Մայաֆարեկին, իսկ Կաֆարտութ ամրոցը և Մծբին՝ կռվով, նույն պայմանների հիման վերա. նույն կերպ Տուր Արդին, Մարդին ամրոցը և Դարա, իսկ Քարդա և Բաղարդա՝ Մծբինի դաշին հիման վերա:

Նորա մոտ չեկավ Ջալազանի իշխանը և խաղաղություն կապեց նորա հետ՝ յուր հողից նորան հարկ տալու պայմանով։ Այս բոլորը կատարեցավ 19 թ. յեվ Մուհառումի որեից (հաշված)՝ 20 թ.։ Իյադ նվաճեց Արզն Մծբինի խաղաղության հիման վերա և՛ անցնելով կիրճից՝ հասավ Բիթլիս, չեկավ Խլաթ և հաշտություն կապեց քաղաքի իշխանի հետ։ Գալով Ադի ջուրք [Ղաղարյան, Armenien unter der arabischen Herrschaft, եջ 16՝ «Zu den saueren Quellen» = «Թթու ջուրք»], վոր Հայաստանումն է, նա չանցավ այն, այլ վերադարձավ և դրեց Բիթլիսի տիրոջ վերա նույն հարկը, վոր նա Խլաթի (Բնակչաց), մեծամեծաց և իշխանի վերա չեր դրած։ Այստեղից Իյադ անցավ Ռաքքա, ապա Հիմա, ուր նորան Ոմար կառավարիչ նշանակեց. վախճանեցավ 20 թ.։

2. Տաբարի, հրտր. de Goeje, Leiden 1879/93, I, 2506. հայերեն թարգմանությունը տես «Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին», եջ 80՝

«Իյադ ուղարկեց Ոսման Ի. Աբի-լ-Աասին Չորրորդ Հալք. այստեղ Սաֆֆան Ի. Մուաթթալ Սուլամին նահատակեցավ տեղի ունեցած մի ճակատամարտի մեջ։ Բնակիչք խաղաղություն հաստատեցին Ոսման Ի. Աբի-լ-Աասի հետ՝ յուրաքանչյուր ընտանիքից մի դենար վճարելու պայմանով»։

3. Տաբարիի հիշյալ վկայությունը մեջ է բերված նաև Իբն-ե-Աթիրի մոտ. հմմտ. «Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին», եջ 127։

Արաբական աղբյուրների տեղեկությունները, ինչպես տեսնում ենք, տարբեր են մի քանի կետերում թե իրարից և թե վերոհիշյալ հայկական վկայություններից։ Այդ շեղումները և տարաձայնությունները բացատրվում են մասամբ նրանով, վոր յոթերորդ դարի անցքերի պատմությունը հիմնված է արաբական աղբյուրներում, գլխավորապես, բանավոր հիշողությունների և ավանդությունների վրա։ Բացի

այդ՝ պետք է նաև ի նկատի ունենալ, Վոր հայկական վկայություններում հիշատակված են արաբական արշավանքները Տարոնում և Հայաստանի հյուսիսային շրջաններում, իսկ արաբական աղբյուրների մեջ՝ հյուսիսային Միջագետքում և Չորրորդ Հայքում: Հնարավոր է նույնպես, Վոր արաբական զորքերը կարող էին ներս խուժած լինել զանազան ուղղությամբ տարբեր զորավարների առաջնորդությամբ:

Տարարին և Իբն-ե-Աթիրն արշավանքի ժամանակը դնում են Հեջիրի 19-ին, այսինքն՝ 640 թվին (Հեջիրի 19 թիվը=640 թվին, մինչև դեկտեմբերի 20-ը), իսկ Բելազորի՝ Հեջիրի 19-ին և 20 թվի «Մուհառումի» որերին, այսինքն՝ 640 թվին մինչև 641 թվի հունվար ամսի կեսերը: 20 թվին Մուհառում ամսի սկիզբն ընկնում է դեկտեմբերի 21-ին 640 թվի: Ինչպես տեսանք, արշավանքի նույն այս 640 թվականը մատնանիշ է արված նաև «Պատմութիւն սբ. Ներսիսի» գրվածքում: Ուրեմն՝ վերոհիշյալ արշավանքի ժամանակի նկատմամբ հայկական և արաբական աղբյուրների վկայությունները միմյանց հետ համերաշխ են և համաձայն:

Վոր արաբների մուտքը Հայաստան չեր կարող լինել 636 կամ 637 թ.¹, այդ միանգամայն վորոշ և ու անվիճելի: Արաբները չեին կարող Հայաստան մտնել Միջագետքը և նրա գլխավոր քաղաքները գրավելուց առաջ: Իսկ Միջագետքի նվաճումը, ինչպես հայտնի յե արաբական, ասորական և բյուզանդական աղբյուրների վկայություններից, տեղի չեր ունեցել 639—640 թ.:

Ասորական աղբյուրներից Միքայել Ասորին, որինակ, պարզ վկայում է, Վոր արաբներն առաջին անգամ անցել են Յեփրատ գետը և շարժվել դեպի հյուսիս «951 թվին հունաց, 29 Հերակլի, 18 արաբների և 6 Ոմարի», այսինքն՝ 639—640 թ. (տես Chronique de Michel le Syrien, éd. par Chabot, T. II, Fasc. III, էջ 426):

¹) Նույն այս թվականն ունի նաև Ասողիկը (Պետերբ. 1885), էջ 98՝ «Յաւուրս յայսոսիկ և իշխանութեանն Թէոդորոսի Ռշտունւոյ, յ22 թուականին եղև առաջին ելք ի Հայս Տաճկաց, հրամանաւ Օմարայ»:

Ինձ թվում է՝ հիմնվելով բոլոր այս ուշագրավ դիտողությունների վրա՝ կարող ենք վստահորեն չեզրակացնել, վոր արաբներն առաջին անգամ մտել են Հայաստան հյուսիսային Միջագետքի կողմից վճռ թե 636, 637 կամ 639 թվականներին, ինչպես այդ մատնացույց է արվում հայ և ռոմալ ուսումնասիրություններում, այլ 640 թվին:

2. ԴՎԻՆԻ ԱՌՈՒՄԸ՝ 640 Թ., ՀՈԿՏԵՄԲ. 6-ԻՆ, ՈՒՐԲԱԹ.

Վոր արաբներն առաջին անգամ մտել են Հայաստան Միջագետքի կողմից 640 թվին, այդ դժվար չե չեզրակացնել նաև Սերեոսի վկայությունից, վոր ժամանակակից է լեզել յոթերորդ դարի անցքերին:

Ներքև մենք կըտեսնենք, վոր Դվինի առումը համաձայն Սերեոսի վկայության տեղի լեր ունեցել 640 թվի հոկտեմբերի 6-ին: Արաբական զորքերը յեկել ելին Դվին «յԱսորեստան կողմանէ»՝ Տարոնը, Բղնունիքը և Աղիովիտը նվաճելուց հետո: Պարզ է, ուրեմն, վոր Սերեոսի վկայությունը ևս վերաբերվում է արաբական առաջին արշավանքին, վոր հիշված է նաև Հովհան Մամիկոնյանի և «Պատմութիւն սբ. Ներսիսի» վերոհիշյալ լերկերում:

Կարևոր այս հետևությունը, վոր անտարակուսելի չե, աչքաթող է արված բանասիրական ու պատմական հայ և ռոմալ աշխատություններում. ուստի անհրաժեշտ է նորից կանգ առնել այս խնդրի վրա և ուշադիր կերպով քննել հայկական, ասորական և արաբական աղբյուրների տեղեկությունները, վոր հիմք են ծառայել Դվինի առման թվականի վորոշման:

Վկայությունները Դվինի առման թվականի մասին բաժանվում են լերեք խմբի, վոր մեջ ենք լերում տեղ տեղ հապավումներով:

1. «Պատմութիւն Սերէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն»,
Թիֆլիս 1912, եջ 175, գլ. Լ՝

«Եւ ել զաւր ապականիչ յԱսորեստան կողմանէ
ընդ ճանապարհս Ջորոյ յաշխարհն Տարօնոյ. առին զնա
և զԲղնուհիս և զԱղիովիտ: Եւ ճանապարհ կալեալ
ի Բերկրոյ ձորն ընդ Որդսպոյ և ընդ Գողովիտ՝ Թա-
փեցան յԱյրարատ: Եւ ոչ ոք կարաց ի զաւրացն հա-
յոց արկանել գոյժ ի Դըւին աւան. բայց արք երեք
յիշխանացն, որք երթային ժողովել զզաւրն ճապաղա-
կան՝ Թէոդորոս Վահեղուհի, և Խաչեան Առաւելեան, և
Շապուհ Ամատուհի: Որք գնացեալ փախստական ի Դը-
ւին, և հասեալ ի կամուրջն Մեծամաւրի, ի բաց աւե-
րեցին, և ինքեանք անցեալք գոյժ արկանել ի յաւա-
նին: Եւ ի բերդն ժողովեցին զամենայն մարդիկ աշ-
խարհին՝ որ եկեալ էին ի կռթս այգեստանին:

Բայց Թէոդորոսն գնացեալ ի Նախճաւան քա-
ղաք: Եւ հասեալ Թշնամին Բուշայն ի կամուրջն Մե-
ծամաւրի ոչ կարաց անցանել. բայց ունէին առաջնորդ
իւրեանց զՎարդիկ իշխան Մոկաց, որ կոչէր Ակնիկ:
Ապա անցեալ ընդ կամուրջն Մեծամաւրի, հարին աս-
պատակաւ զամենայն երկիրն, և ժողովեալ զաւար և
զգերութիւն բազում յոյժ, և եկեալ բանակեցան ի լեզր
մայրւոյն Խոսրովակերտի:

Եւ եղև յաւուրն հինգերորդի դիմեցին ի վերայ
քաղաքին. մատնեցաւ քաղաքն ի ձեռն նոցա. քանզի
արկին մուխ շուրջանակի, մերժեցին ծխովն և նետա-
ձգութեամբն զսլահասլանս պարսպին և կանգնեալ սան-
դուխս՝ ելին ի պարիսպն և անկեալ ի ներքս բացին
զդուռն քաղաքին: Եւ դիմեալ ի ներքս զաւրք Թշնամ-
եացն սատակեցին սրով զբազմութիւն քաղաքին՝ ելին
և բանակեցան ի նմին բանակետեղն. որ աւր ի էր տէ-
ամսոյն՝ յաւուր ուրբաթի: Եւ դադարեալ աւուրս ինչ

ելին և գնացին ընդ նոյն ճանապարհ՝ ընդ որ եկեալն էին: Եւ խաղացուցին զքաղաքս թիւն գերւոյն՝ ԼԵ հազար ոգի: Իսկ իշխանն հաջոց Ռշտունեաց տէրն դաւանակալ եղեալ ի Գոգովիտ գաւառի՝ դիմէ ի վերայ նոցա սակաւութիւն: Եւ ոչ կարաց զդէմ ունել նոցա. փախստական լինի առաջի նոցա. և նոքա զհետ մտեալ նոցա՝ սատակէին զքաղաքս ի նոցանէն. և ինքեանք չոքան անցին յԱսորեստան: Եւ եղեւ այս յամս Եգրի կաթուղիկոսի: Իսկ ի ձեռն անբ պատերազմի ի կայսերէ հրաման հասեալ զաւրաւարութեանն Թէոդորոսի Ռշտունեաց տեառն՝ հանդերձ պատրկութեան պատուով:

Այս ամենայն լինի ի ձեռն կաթուղիկոսին Ներսիսի՝ որ յաջորդեցաւ ի նմին ամի յաթոռ կաթուղիկոսութեան՝ փոխանակ Եղբի կաթուղիկոսի»:

2. «Անանուն ժամանակագրութիւն», Վենետիկ 1904, էջ 77՝

«Կոստանդին՝ որդի Կոստանդիանի, թոռն Հերակղի, ամս քսանեինն: Ի սորա երկրորդ ամին առաւ Դուին ի Տաճկաց (ԻԲՈ. «ԻՂ թուականին»): և եղև համար գերելոյն ԼԵՌ»:

3. Chronique de Denys de Tell-Mahré, pub. et trad. par J.-B. Chabot, Paris 1895, էջ 6՝

«952 թ. (640—641), արաբները պաշարեցին Դարան և հարձակւեցին այդ քաղաքի վրա:... Նույն այս քվին արաբները պաշարեցին Դվինը (Adabin), ուր սպանութիւնների թիւը խիստ մեծ եր՝ մինչև 12.000 հայ»:

Համտե «Պատմութիւն հաջոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Դանձակեցւոյ», Թիֆլիս 1910, էջ 58՝ «Ի կոտորելն Իսմայէլի զքաղաքն Դուին երկոտասան հազար»¹:

1) Տե՛ս նաև «Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ, Հափաքմունք ի դրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ 1893, էջ 80՝

«Արդ՝ յաւուրս Կոստանդի որդւոյ Հերակղեայ՝ առաւ Դուին ի Տաճկաց, ասէ պատմադիրն, և սպանին յաւուր սրբոյ յայտնութեան, ի ս. վկայարանի Ս. Սարգսի ԲԺ-ան Ռ և արեամբ կոտորելոյն ծածկեցաւ սեղանն սուրբ և աւագանն. և զայլսն գերեցին՝ աւելի քան զԼԵ»:

Յեկեղուղ խումբ (լսւ առաքական ավանդության)։

4. Բեկաղորի, տես «Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին», եջ 40՝

«Ինձ պատմել ե Մահմեդ Ի. Սադ, վոր լսած եր ալ-Վակիդից, իսկ սա՝ Աբդուլ Համիդ Ի. Ջաֆարից և սա՝ յուր հորից, թե Հաբիր Ի. Մասլամա պաշարեց Դվին և մնաց այստեղ, մինչև պատահեցավ նորան Մավրիան հուլնը. նա հարձակեցավ նորա վերա գիշերը, սպանեց նորան և ավարի առավ նորա բանակը։ Դորանից հետո Սալման շտապեց Հաբիրի մոտ և պատահեցավ նորան Կարինում, ինչպես ճիշտ տեղեկություն ունեն պատմողները»։

Տես նաև եջ 43՝

«Այնտեղից [Արճեշից և Բաջունայիսից] Հաբիր լեկավ Արտաշատ, վոր ե ալ-Քիրմիզ, անցավ Ակրատ գետը և բանակեցավ Դվինի դաշտում, ուղարկելով հեծեկազորը քաղաքի վերա. ինքն ևս կամաց կամաց առաջ գնաց, մինչև վոր քաղաքի դռների առջև կանգ առավ։ Բնակիչք կը պաշտպանվեին, նետահարելով նորա զորքը։ Հաբիր դնել տվեց մանջալիք և սկսեց քարկոծել նոցա, մինչև վոր նոքա խնդրեցին խնայել նոցա և պարզեկ խաղաղություն։ Հաբիր համաձայնեցավ»։

Բեկաղորիի պատմելով՝ Հաբիրի և Սալմանի այս արշավանքների ժամանակ, վոր տեղի չի չին ունեցել Ոթման խալիֆի (644—656) հրամանով, արարները նվաճել են Հայաստանը, Վրաստանը և Ատրպատականը (տես «Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին», եջ 36 - 53)։ Հաբիրի արշավանքը Միքայիլ Ասորին (Chronique, II, f. 3, եջ 440—441) դնում ե Հեջիրի 25 թվին (28 հոկտ. 645—17 հոկտ. 646)։ Տարարին (տես «Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին», եջ 89) նույն արշավանքը հիշում ե Հեջիրի 24 թվին (644/645 թ.), սակայն վկայում ե նաև՝ վոր ըստ Վակիդիի

ավանդության հարիւր Ի. Մասլամա Ֆիհրին հավանել և Հայաստանը Հեջիրի 31 թվին (24 ոգոստ. 65:—12 ոգոստ. 652 թ.): Այս վերջին թվականն ունի նաև Յաքուբին հետևյալ հատվածում՝

5. Յաքուբի, տևս Բ. Խալաթյանց, «Արաբացի մատենագրեր», եջ 104՝

«31 թ. Ոսման ուղարկեց Հարիւր Ի. Մասլամա Ֆիհրին Հայաստան և ապա Սալման Ի. Ռաբիա Բահլին՝ նորան ուղևության».

Իբն-Էլ-Աթիրը ևս վկայում է, վոր «31 թ. ըստ վոմանց Հայաստան հավանց Հարիւր Ի. Մասլամա» (տես «Արաբացի մատենագրեր», եջ 129):

Ինչպես տեսնում ենք, արաբական աղբյուրները Հարիւր Ի. Մասլամայի արշավանքի նկատմամբ տալիս են տարբեր թվականներ:

Յերուրդ խուլք (խառն յեվ շփոթ).

6. «Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց», Ս. Պետերբ. 1887, եջ 8—9, գլ. Բ. և Գ՝

«Ապա ի քսան եւ վեցերորդ ամի նոցին [Աբու-Բաքրայ, Ամրայ եւ Օթմանայ] ի խանութեանն դարձեալ յարձակէին ելանել ի վերայ աշխարհիս Հայոց զօրու ծանու... Յերկրորդ ամի Կոստանդնու կայսեր Հոռոմնց, որ էր քոռն Հերակլի՝ ազդեղեալ առ իշխանն Թէոդորոս, եթէ հէն զարթուցեալ գայ ի վերայ աշխարհիս: Իսկ նորա առեալ զզօրս իւր՝ կամէր ունել զկիրճս ճանապարհին Ջորայոյ, այլ ոչ կարաց ժամանել յաղագս նոցա. քանզի ըստ օղաթեն արագութեան յարձակեալք իբրեւ օձք թևաւորք յառաջեցին թշնամիքն, և զկնի իւրեանց թողեալ զզօրսն Հայոց՝ դէմ եղեալ ընթացան ի մայրաքաղաքն Դուին: Եւ վասն զի թափուր գտին զքաղաքն յարանց պատերազմողաց, զի ամենեքեան զհետ Թէոդորոսի իշխանին զնացեալ էին, բայց միայն».

զկանայս և զմանկտիս և զայլ խառնիճադանճս, որք ոչ էին արք պատերազմի՝ հասին ի վերայ քաղաքին և վաղվադակի առին զամրոցն, և զգտեալ արսն ի նմա կոտորեցին, և զկանայս և զմանկտիս վարեցին ի գերութիւն՝ ոգիս ԼԵՌ»:

7. «Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան, Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբ. 1885, եջ 98, 11, գլ. Բ՝

«Ի ՂԵ՝ ամի քուականութեան զարձեալ սաստիկ զօրու եկեալ Տաճկաց՝ առին զԴուին քաղաք, և եղև համար գերութեան ԼԵՌ և ապա տիրեցին Հայոց, Վրաց և Աղուանից»:

Նույնը, եջ 120, 11, գլ. Դ՝

«Ապա ի ԻԶ ամի նոցին [Աբուբաքրայ, Ամրայ և Օթմանայ] իշխանութեան և յերկրորդն՝ Կոստանդնի թոռն Հերակլէսի՝ ել զօրն Իսմայիլի Սուրեհստանէ ընդ ճանապարհ Ջորոյ յերկիրն Տարօնոյ. ընդ Բզնունիս, ընդ Բերկրոյ ձորն յԱյրարատ թափեցան: Եւ առին զԴուին քաղաք և զգտեալ արսն ի նմա կոտորեցին, և զկանայս և զմանկունս ի գերութիւն վարեցին ոգիս ԼԵՌ, որ օր ի էր տէի ամսոյ, ի կութս անգետանի: Իսկ իշխանն հայոց Թէոդորոս Ռշտունեաց տէր, որ շինեաց զԱղթամարայ կղզին՝ պատերազմեցաւ ընդ նոսա ի Կոգովիտ և ոչ կարաց յաղթել: Եւ եղև այս յամս Եգրի կարողիկոսի»:

Նույնը, եջ 142, 11, գլ. Զ՝

«Կոստանդին որդի Կոստանդնու, թոռն Հերակլի, ամս ԺԹ. ի սորա երկրորդ ամին առաւ Դուին ի Տաճկաց»:

1) Յեղյանցի ձեռագիրը (Ը) ունի «Ի Ղ. ամի» համապատասխան «Անանուն ժամանակագրութեան» վերահիշյալ վկայության. տե՛ս «Պատմութիւն տիեզերական», եջ 98, ծանոթ. 9:

2) Բնագրում «յերրորդն», զոր, հավանորեն, սխալ է: Նույն հեղինակը (եջ 142) վկայում է, զոր «Ի սորա [Կոստանդնի] երկրորդ ամին առաւ Դուին ի Տաճկաց»:

8. «Մովսեսի Կաղանկատուացւոյ, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», Թիֆլիս 1913, ևջ 363, III, գլ. ԺԵ՝

«Իսկ Կոստաս սորին [Կոստանդինի] որդի՝ ամս քսան և ինն. ի սորա հինգ ամին յԱրաբիա կռիւն եղև, և ի վեցին Տանիկի եկին ի Հայս եւ առին զԴուին, և որք դերեցանն՝ երեսուն և հինգ հազար թուեցան»:

Յերրորդ խմբի հեղինակներից Ղևոնդը՝ Դվինի առման թվականը վորոշելիս՝ ոգտվել և թե առաջին խմբի «Անանուն ժամանակագրութիւն»-ից և թե յերկրորդ խմբի արաբական կամ ասորական մեղ անհայտ ինչ վոր աղբյուրից: Ասողիկը քաղել և ժամանակագրական իր տեղեկությունները, գլխավորապես, Ղևոնդից: Իսկ Մովսես Կաղանկատուացու հաշիվը համապատասխանում և յերկրորդ խմբի ժամանակագրության: Ուրեմն, աղբյուրների այս յերրորդ խումբը Դվինի առման թվականի մասին չի տալիս վորեւ նոր տեղեկություն, այլ մեջ ե բերում հախորդ խմբերի ժամանակագրական վկայությունները, աչքաթող անելով, վոր այդ վկայություններն իրար հետ անհաշտելի չեն և հակասական:

Վերոհիշյալ յերեք խումբ վկայությունների մեջ Դվինի առումը դրվում ե, ինչպես տեսնում ենք, հետևյալ թվականներին՝

1. Յեզրի կաթողիկոսության վերջին տարում=640 թ.՝ Սերեոս.

2. Հունաց կամ ասորոց 952 թ.=1 հսկտ. 640—641 թ. Դիոնիսիոս Տելմահարցի.

3. Հերակլ կայսեր թոռան Կոստանդինի յերկրորդ տարում=642 643 թ.՝ «Անանուն ժամանակագրութիւն», Ղևոնդ և Ասողիկ.

4. Հեջիրի 24 թվին=644 645 թ.՝ Տաբարի.

5. Հեջիրի 25 թվին= 645 646 թ.՝ Բելագորի (°), Միքայի, Ասորի և Ելիաս Մծրն, և կամ Աբու Բաքրի, Ամրի ու Ոթմանի իշխանության 26 տարում=645 646 թ.՝ Ղևոնդ, Ասողիկ, Աբու-Բաքրի, Ամրի և Ոթմանի իշխանության սկիզբը Ղևոնդը չե թաղրում ե Հերակլ կայսեր 11-րդ

տարում (=620/621 թ.). ուրեմն՝ այս խալիֆների իշխանութ-
յան 26-րդ տարին ընկնում է՝ 645/646 թ..

6. Հայոց 95 թվին=646 հունիս 18—647 հունիս 17՝
Ասողիկ, և կամ Հերակլ կայսեր թոռան Կոստանդնի վեցե-
րորդ տարում=646/647 թ.՝ Մովսես Կաղանկատվացի:

Այսպիսով՝ Դվինի առման թվականը վերոհիշյալ վկա-
յությունների համաձայն ստացվում է՝ 640, 640/641, 642, 643,
644/645, 645/646 և 646/647 թվերին:

Այս խառն ու հակասական տեղեկությունները հիմք են
ծառայել, բնականաբար, անհաշտելի տարաձայնություննե-
րի նաև բանասիրական և պատմական թե հայ և թե ոտաբ
աշխատություններում:

Դվինի առումը դնում են այս աշխատություններում
հետևյալ թվականներին (հիշում ենք միայն այն լերկերը,
վոր ունեցել ենք ձեռքի տակ)

1. 640 թ. հունվարի 6-ին՝ Չամչյան, Պատմութ., Բ,
եջ 343¹.

2. 640 թ. հոկտեմբերի 6-ին՝ Ալիշան, Այրարատ, եջ
407 և 495, նաև Հ. Համբարյան, Հուշարձան, 1911, եջ 244.

3. 642 թ. հունվարի 6-ին՝ Tournebize, Histoire, եջ 96
և Morgan, Histoire du peuple arménien, եջ 116.

¹ Մ. Որմանյանը («Ազդատատում», Կոստանդնուպոլիս 1912—1913,
եջ 704—705), հիմնվելով Սեբեոսի և Սամուել Անեցու վկայությունների
վրա, յենթադրում է, վոր «արաբական բանակը Դուլինի առջև կըհասնի
և Պոսրովակերտի անտառին մօտ բանակ կըգարնէ տրէ ամսոյ 20-ին,
640 հոկտեմբեր 6-ին շարժական տոմարով, որ ճիշտ ալ կըպատասխանէ
պատմութեան յիշած յաւուր սրբաթի և ի կուքս այգեստանին պարագա-
ներուն: Երեք ամիս կըտէ Դուլինը պաշարումը, և վերջապես 641 յուն-
ուար 6-ին՝ յաւուր սրբոյ Յայտնութեան (Սամ. 80), Արաբացիք քաղաքը
կըգրաւեն, և անխնայ կըկոտորեն 12.000 հոգի, 35.000 հոգի ալ գերի կըտանին
վաճառելու, և եկեղեցի ու ապարանք կապուտ կողոպուտ ընելով կըմեկ-
նին»: Նոր այս յենթադրութեամբ Որմանյանը վործում է հաշտեցնել Սե-
բեոսի և Սամուել Անեցու հակասական վկայությունները: Սակայն բռնա-
զրոտիկ այս կռահումը, անհուշա, սխալ է, վորովհետեւ Սեբեոսի մօտ պարզ
ասված է, վոր արաբացիները «յաւուրն հինդերորդի դիմեցին ի վերայ
քաղաքին» և «մատնեցաւ քաղաքն ի ձեռն նոցա»:

4. 642 թ. հոկտեմբերի 6-ին՝ Dulaurier, Recherches, հջ 227—231, Thopdschian, Zeitschrift für armenische Philologie, II, erstes Heft, հջ 64 և А. Мюллер, История ислама, прв. Медникова, I, հջ 290.

5 645|646 թ.՝ Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, Paris, 1919, հջ 90. նույնը — 646 թ.՝ հջ 180. նույնը — 642 թ., հջ 371.

6. 647 թ. հոկտեմբերի 6-ին՝ Ю. Кулаковский, История Византии, III, Киев 1915, հջ 202:

Ժամանակագրական այս հակասությունները վերացնելու համար անհրաժեշտ էր, անշուշտ, պարզել աղբյուրների համեմատական արժեքը և վերջել, թե վճիռը վերոհիշյալ վկայություններից կարող է համարվել վավերական ու ընդունելի: Կարևոր այս խնդիրը քննության է առնված յերկրորդ խմբի աղբյուրների նկատմամբ Մկր. Ղազարյանի «Armenien unter der arabischen Herrschaft» ուսումնասիրության մեջ: Սակայն Ղազարյանի հիմնավոր ու համազոր դիտողություններն անուշադիր են թողնված դիտական հետադա աշխատություններում:

Ինչպես շատ ճիշտ դիտել է Ղազարյանը, Բելազորին վոր առաջին անգամ գրի յե առել Հայաստանի նվաճման վերոհիշյալ պատմությունը, ապրել է իններորդ դարում (†892) և նրա տեղեկությունները հիմնված են բանավոր ավանդությունների վրա, մինչդեռ Սերետոն ականատես է յեղել յոթերորդ դարի անցքերին: Յերկրորդ՝ այն անցքերը, վոր ըստ արարական աղբյուրների տեղի յեն ունեցել Հարիրի արշավանքի ժամանակ Հեջիրի 24|25 թվին, ինչպես՝ Կարին քաղաքի առումը, Դվինի հանձնատուր լինելն առանց դիմադրության, Հաբիրի և Մավրիանոս գորավարի կռիվը և Հայաստանի, Վրաստանի ու Աղվանքի նվաճումը՝ հիշում է նաև Սերետոն, բայց վճի 644—647 թվականներին, այլ յոթերորդ դարի հիսունական թվերին: Մկր. Ղազարյանի այս դիտողություններին կարելի չե ավելացնել և այն, վոր հենց արարական աղբյուրների մեջ՝ Տաբարիի, Յաքուբիի

և Իբն-Ել-Աթիրի չերկերում՝ առաջ է բերված, ինչպես վերև տեսանք, նաև մի չերկրորդ ավանդություն ըստ Վակիդիի, վորը Հաբիրի և Սալմանի վերոհիշյալ արշավանքները դնում է չոթերորդ դարի հիսունական թվերին, այն է՝ Հեջիրի 31 թվականին (=24 ոգոստ. 651 -- 12 ոգոստ. 652 թ)։ Արաբական այս չերկրորդ ավանդությունը համապատասխանում է մոտավորապես վոչ միայն Սեբեոսի ժամանակագրությանը, այլ և բյուզանդական պատմիչ Թեոփանի վկայությանը, վորն իր «Ժամանակագրության» մեջ Հաբիրի արշավանքը Հայաստան և նրա կռիվը Մավրիանոս զորավարի դեմ դնում է նույնպես Կոստանդին կայսեր 12-րդ տարում, այսինքն՝ 652/653 թ. (տես Chronographia, ed. de Boor, Lips. 1883, էջ 345)։

Կարևոր այս դիտողությունները, վոր աչքաթող են արված, իրավունք են տալիս չեղրակացնելու, վոր Հաբիրի արշավանքի արաբական այն թվականները վորոնք մեջ են բերված Բելազորիի, Տաբարիի, Միքայել Ասորու, Ելիաս Մծբնեցու, Ղևոնդի, Ասողիկի և Մովսես Կաղանկատվացու չերկերում՝ ավելի քան կասկածելի յեն և չեն կարող հավանական համարվել ու ընդունելի։ Արաբական այդ վկայությունները վերաբերվում են վոչ թե Դվինի առաջին առմանը, վոր հիշատակված է առաջին խմբի հնագույն աղբյուրներում, այլ Դվինի առմանը և Հայաստանի, Վրաստանի ու Աղվանքի նվաճմանը չոթերորդ դարի հիսունական թվականների սկզբներին։ Այսպիսով՝ ինքն ըստ ինքյան հասկանալի չեն դառնում և այն անհաշտելի տարաձայնությունները, վոր կան Սեբեոսի և Բելազորու վկայություններում Դվինի առման մասին։ Համաձայն Սեբեոսի՝ «Դիմեալ ի ներքս զաւրք թշնամեացն՝ սատակեցին սրով զբազմութիւն քաղաքին՝ ելին և բանակեցան ի նմին բանակետեղն... և խաղաղացուցին զբազմութիւն գերւոյն՝ ԼԵ հաղար», իսկ ըստ Բելազորու՝ «[բնակիչք] խնդրեցին խնայել նոցա և պարգևել խաղաղութիւն. Հաբիր համաձայնեցաւ»։

Ինչպես տեսնում ենք, ավելի քան պարզ է, վոր Բե-

լազորու վկայությունը չի վերաբերվում Դվինի առաջին առմանը, վոր մանրամասն նկարագրված է Սերեոսի պատմության մեջ: Միանգամայն պարզ է նմանապես, վոր Դվինի առաջին առման թվականը վորոշելիս՝ կարող ենք անտես առնել թե՛ յերկրորդ խմբի արաբական և ասորական աղբյուրները և թե՛ յերրորդ խմբի հայկական աղբյուրները:

Իբրև միակ վստահելի աղբյուր մնում են, հետևապես, առաջին խմբի վերոհիշյալ վկայությունները, վորոնք Դվինի առաջին առման մասին տալիս են հետևյալ թվականները.

1. Յեղրի կաթողիկոսության վերջին տարին՝ Սերեոս.

2. Հունաց կամ ասորոց 952 թ. (=640/641)՝ Դիոնիսիոս Տելմահարցի.

3. Դոստաս-Կոստանդինի յերկրորդ տարին (=642/643 թ.) և կամ «ի Դ թուականին» (=641/642 թ.)՝ «Անանուն ժամանակագրութիւն» (նաև Դևոնդ և Ասողիկ):

Հայկական և ասորական այս վկայությունների համաձայն՝ Դվինի առաջին առումը, ինչպես տեսնում ենք, ընկնում է 640—643 թվականների շրջանում, և ուրեմն՝ Դվինի առման տարեթիվը մնում է դարձյալ անորոշ:

Չնայած սակայն նաև այս վերջին աղբյուրների տարածայնություններին՝ մի խիստ կարևոր հանգամանք, վոր մատնանիշ են արել Ալիշանը (Այրարատ, էջ 407 և 495) և Համբարչանը (Հուշարձան, էջ 244), կուլան է ծառայում ճշտիվ վորոշելու Դվինի առման թվականը տոմարական պարզ ու անվիճելի հաշիվների ոգնությամբ:

Սերեոսի վերև մեջ բերված վկայության մեջ մատնանշված է, ինչպես տեսանք, Դվինի առման ամսաթիվը և որը՝ «որ աւր ի Էր տէ, ամսոյն, յաւուր ուրբաթի»:

Արդ՝ հայկական տոմարը լինելով շարժական՝ 640—643 քառամյակին նավասարդի 1-ը դալիս է, ինչպես հայտնի է Դյուլորյեյի ժամանակագրական հաշիվներից, հունիսի 19-ին (տես Dulaurier, Recherches, էջ 385). սրա համեմատել նույն տարիներում տրե ամսի քսանը (նավասարդի 1-ից մինչև տրե ամսի 20-ը լինում է 110 որ) համապատասխան

նում և հոկտեմբերի 6-ին, Սակայն 640—643 թվերին այս վերջին ամսաթիվն ընկնում և զանազան որեր՝

1. 640 թվին—ուրբաթ (Չատիկը՝ ապրիլի 16-ին),
2. 641 թվին—շաբաթ (Չատիկը՝ ապրիլի 8-ին),
3. 642 թվին—կիրակի (Չատիկը՝ մարտի 24-ին),
4. 643 թվին—չերկուշաբթի (Չատիկը՝ ապրիլի 13-ին):

Ուրեմն՝ հիմնվելով տոմարական սլարդ ու հասկանալի այս հաշվի վրա՝ կարելի չե ապահովապես յեզրակացնել, Վոր Դվինի առումը տեղի չե ունեցել Վոչ թե 641, 642 կամ 643 թվականներին, այլ 640 թվի հոկտեմբերի 6-ին, ուրբաթ:

Այս ուղիղ հաշիվը թեև աբել են, ինչպես վերև տեսանք, Ալիշանը և Համբարյանը, սակայն մենք հարկ համարեցինք հանդամանորեն կանգ առնել նույն խնդրի վրա, Վորովհետև թուրքիկ ու համառոտ կերպով առաջադրված նրանց լուսաբանություններն անտես են առնվել գիտական հետադառաշխատություններում: Մանրախուշդ այս քննությամբ ստացվում են արարական այս արշավանքի և Դվինի առաջին առման մասին հետևյալ ուշադրավ հետևությունները.

1. Ինչպես Հովհան Մամիկոնյանի, «Պատմութիւն սր. Ներսիսի» գրվածքի, նույնպես և Սերեոսի վերոհիշյալ վկայությունները վերաբերվում են 640 թվի արարական առաջին մեծ արշավանքին, Վորը տեղի չե ունեցել Ոմարի խալիֆայության ժամանակ.

2. Արարներն այս արշավանքի ժամանակ մտել են Հայաստան Միջագետքի կողմից, նվաճել Չորրորդ Հայքը, Տարոնը, Բղնունիքը, Աղիովիտը և արշավել, հավանորեն, հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ Բասեն, Վանանդ, Զավախք և Վիրք, իսկ հյուսիս-արևելյան ուղղությամբ՝ անցել են Բերկրիի ձորով Կողովիտ ու հասել մինչև Դվին, Վորի առաջին առումը տեղի չե ունեցել 640 թվի հոկտեմբերի 6-ին, ուրբաթ:

3. Դվինի առման տարին, ամսաթիվը և որը ճշտիվ Վորոշվում են ժամանակագրական այն կարևոր տվյալների

ողնությամբ, լոր առաջ են բերված Սերեոսի և Դիոնիսիոս Տելմահարցու վկայություններում:

4. Վերոհիշյալ յերկրորդ խմբի աղբյուրների վկայությունները վերաբերվում են լոչ թե Դվինի առաջին առմանը, այլ Հաբիրի արշավանքին, Դվինի գրավմանը և Հայաստանի, Վրաստանի ու Աղվանքի նվաճմանը յոթերորդ դարի հյուսնական թվականների սկզբներին:

5. Հայաստանում պատահած անցքերը Հաբիրի այս արշավանքի ժամանակ հիշատակված են հենց 652-653 թվերին Սերեոսի մոտ, լորը ժամանակակից եր այդ անցքերին:

6. Աղբյուրների յերրորդ խմբի ժամանակագրական տեղեկությունները կարելի չե անտես առնել, լորովհետև այդ տեղեկությունները քաղված են առաջին և յերկրորդ խմբի աղբյուրներից:

3. ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՅԵՐԿՐՈՐԴ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ՝ 642-643 թվին:

Համաձայն Սերեոսի վկայության՝ արաբական առաջին մեծ արշավանքից հետո՝ Ներսես կաթողիկոսի միջնորդությամբ և Կոստաս-Կոստանդին կայսեր հրամանով Հայաստանում զորավար ե կարգվել և ստացել պատրիկության պատիվ Թեոդորոս Ռշտունին: Սերեոսի վկայությունից չերևում է, լոր այդ տեղի ունեցած պիտի լիներ Դվինի առաջին առումից հետո, հավանորեն, 641 թվին: Արաբական յերկրորդ արշավանքի ժամանակ Հայաստանի սահմանների պաշտպանութունը հանձնարարված ե չեղել Թեոդորոս Ռշտունուն և Բյուզանդական զորավար Պոռկոպին:

Արաբական յերկրորդ արշավանքի մասին ունի ընդարձակ մի վկայություն միմիայն Դեվոնդը:

1. «Պատմութիւն Դևոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց», Ս. Պետերբ. 1887, եջ 7, դլ. Բ՝

«Եւ մեծ մասն զօրուն հատեալ ասպատակէին յաշխարհս Հայոց ընդ կողմն Պարսից. և առնուին ի

գերութիւն զաւանս Մարաց և զգաւառն Գողթն և զգաստակերտն Նախջաւանու. և զբազումս յարանց ընդ սուրանցուցանէին, և զայլս գերի վարեալ կանամբք և մանկտեալ՝ անցուցանէին ընդ գետն Երասխ ընդ հունն Ջուղայոյ: Եւ ընդ երկուս բաժանեալ զօրքն՝ ոմանք զգերեալսն զարձուցանէին յաշխարհն իւրեանց: Եւ զունդ մի հատեալ ասպատակէին ընդ գաւառն Արտաղ ի վերայ զօրավարին Յունաց, որումն անուն էր Պոռկոպ, որ էր բանակեալ ի գաւառին Կոզովտի և սահմանս Բազուձորոյ և Մարդուցայից. որում իրազեկ եղեալ իշխանն Թէոդորոս, որ էր յազգէն Ռշտունեաց՝ ազգէր զօրավարին Պոռկոպայ, «եթէ զօր հինին Իսմայելի զարթուցեալ գայ ի վերայ մեր»:

Իսկ նորա ի բազմութիւն զօրացն ասպատանեալ և ոչ չԱստուած, որ յաջողէ զպատերազմ՝ ոչ ինչ գրէր զբանս իշխանին Հայոց: Եւ նա մորմոքեալ ընդ կորուստ աշխարհիս Հայոց և ընդ ծուլութիւն զօրավարին՝ ոչ ունէր ժոյժ, այլ մտեալ երկրորդէր և երրորդէր զբանն: Եւ բարկացեալ զօրավարին ի վերայ իշխանին՝ ձգէր զվարզն որ ի ձեռին զհետ նորա: Եւ սրտմտեալ Թէոդորոս՝ ելանէր չերեսաց նորա, և նոյնժամայն հրամայէր զօրացն, որ ընդ իւրով իշխանութեամբն էին, «վառեցարուք, ասէ, և ելէ՛ք ընդդէմ Իսմայելի»: Եւ նոքա հեծեալ չերիվարս իւրեանց՝ դարանամուտ եղեն ի սարակն, որում Եղբարսն կոչէին. և կալեալ զառաջս կրճիցն՝ զբազումս ի նոցանէ սատակէին. և առեալ զկապուտ անկելոցն՝ հատուածեալ ի զօրավարէն դնացին ի գաւառն Գառնի: Հրաման ետ ասլա և Պոռկոպն իւրում զօրուն ելանել ի վերայ Թըշնամեացն. յորոց վերայ հեղեալ զօրն Իսմայելի՝ հարկանէին զմեծ մասն Յունաց, և զայլսն փախստական արարեալ անցուցանէին ընդ բանակն իւրեանց. և ինքեանք զարձեալ ի բանակն նոցա հանգչէին: Եւ ասին լինել զթիւ զօրացն Յունաց աւելի քան զվեց

բիւր արանց, և զԻսմայելացիսն նուազ քան զբիւր մի արանց: Եւ ի վաղիւն ժողովեալ զկապուտ բանակին, դարձեալ ընդ կրօնէն՝ գնացին յաշխարհն իւրեանց:

Եւ եղև այս ի քան եւ երկրորդ ամի Աբու-Բաֆ-րայ յեւ Օբմանայ եւ Ամրի, իշխանացն Իսմայելի»:

2. Նույն արշավանքի մասին Ասողիկի համառոտ վկայությունը («Պատմութիւն տիեզերական», 1885, II, գլ. Դ, եջ 120) առնված և Ղևոնդից:

Վերև մենք ասացինք, վոր ըստ Ղևոնդի Աբու-Բեքրի, Ամրի և Ոթմանի իշխանությունը սկսվել և Հերակլ կայսեր 11-րդ տարում (=620|621 թ., Հերակլը զահ և բարձրացել 610 թվի հոկտեմբերի 5-ին): Ղևոնդի այս վկայությունից կարելի չե ըստ իս չենթադրել, վոր նրա ժամանակագրական հաշիվը վերաբերվում և, հավանորեն, արաբական Հեջիրին, վորի սկիզբն ընկնում և սակայն վոչ թե 620|621, այլ 622 թվին:

Բանասերների այն կարծիքը, վոր իբր Ղևոնդի ժամանակագրական ցուցումներն անլուծելի չեն, վորովհետև նրա մոտ անորոշ և Աբու-Բեքրի, Ամրի և Ոթմանի իշխանության սկիզբը, ինչպես տեսնում ենք, պարզ մի թյուրլմացություն և: Արաբական այս արշավանքի թվականը վորոշվում և առանց դժվարության համաձայն Ղևոնդի վերոհիշյալ ցուցման և ընկնում և Աբու-Բեքրի, Ամրի և Ոթմանի իշխանության 22-րդ տարում, այսինքն՝ 641|642 թվականին և կամ, հավանորեն, Հեջիրի 22 թվին, այսինքն՝ 642|643 թվականին:

Հակառակ Ղևոնդի այս ժամանակագրության բանասիրական և պատմական նորագույն աշխատություններում նույն արշավանքի թվականի մասին հայտնված են տարբեր կարծիքներ: Ղևոնդի հրատարակության իր առաջաբանում Կ. Յեղյանցն ասում և, վոր «չէ յայտնի ստուգիւ ժամանակ այսր ասպատակի, զի ամն քսան երկրորդ իշխանութեանն Աբու-Բեքրի, Օմարայ և Օթմանայ, յորում զայն դնեն Ղևոնդ և Ասողիկ՝ չէ մեկին և իմանալի մինչև ցայսօր, զի ոչ

գիտեմք թէ զոր ամն թուականութեանս մերոյ համարի Ղե-
ւոնդ առաջին ամ իշխանութեան նորա»։ Նույն կարծիքին
է նաև Մկրտիչ Ղազարյանը (տես Armenien unter der
arabischen Herrschaft, էջ 19, ծան. 1)։ Պրոֆ. Մարկվարտը
Արուսեքրի, Ամրի և Ոթմանի 22-րդ տարին համապատաս-
խան է համարում 653, 654 թ. (տես Osteuropäische und
ostasiatische Streifzüge, Leipzig 1903, էջ 441)։ Ալիշանը (Այ-
րարատ, էջ 495) և Համբարյանը (Հուշարձան, էջ 244)
նույն արշավանքի թվականը յենթադրում են 637 թվին՝
Դվինի առումից չերեք տարի առաջ, իսկ Tournebize-ը
(Histoire, էջ 354)՝ 644 թվին։

Ինչպես տեսնում ենք, բանասերների և պատմաբան-
ների կարծիքները ժամանակագրական այս խնդրի նկատ-
մամբ նույնքան խառն են և հակասական, ինչպես և Դվինի
առման թվականի մասին։

Ինձ թվում է սակայն, վոր ուշադիր քննությամբ հնա-
րավոր է ճշտիվ վորոշել նաև այս արշավանքի տարեթիվը.
անհրաժեշտ է միայն ինկատի ունենալ անուղղակի մի շարք
ցուցումներ, վոր ուշադրության չեն արժանի։

Վերոհիշյալ արշավանքն Ատրպատականի կողմից ան-
կարելի չե յենթադրել 637 թվին, ինչպես այդ արել են Ալի-
շանը, Համբարյանը և ուրիշները, վորովհետև 637 թվին
արաբները դեռ նոր ելին սկսել Պարսկաստանի նվաճումը և
հրանք դեռևս չեցին հասել Ատրպատականի կողմերը։ Հայտ-
նի չե արդեն արաբական և ուրիշ աղբյուրներից, վոր արև-
մտյան Պարսկաստանում վճռական կռիվը պարսիկների դեմ
տեղի չե ունեցել Նեհավենդում, չոթերորդ դարի քառասնա-
կան թվականների սկզբներին (տես Th. Nöldeke, Aufsätze
zur persischen Geschichte. Leipzig 1887, էջ 133, նաև Horn,
Geschichte Irans in islamitischer Zeit, Grundriss den iranischen
Philologie, II, 5, էջ 553)։

Սերեռը, վոր ժամանակակից եր արաբական արշա-
վանքներին, այս մեծ կռիվը «Մարաց գաւառում» դնում է
«յառաջնում ամի Կոստանդնույ թաղաւորին չունաց և յա-

մի տասներորդի Յազկէրտի արքային Պարսից» (Թիֆլիս 1913, եջ 181, գլ. ԼԲ), այսինքն՝ 641/642 թ :

Պարզ է, Վոր վճռական կռիւից հետո միայն արաբները կարող եյին ներս խուժել Ատրպատական և այստեղից նաև Պարսկական Հայաստան: Յեւ, իրոք, արաբական մատենագիրներն՝ Տարարին և Յաքուբին, Վոր այս կետում համեմարաշխ են միմյանց հետ, Ատրպատականի նվաճումը Մուղեչրա Ի. Շորայի առաջնորդութեամբ դնում են Հեջիրի 21-22 թվին, այսինքն՝ 642/643 թվականներին (տես «Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին», եջ 82 ևն, 104):

Կարևոր այս դիտողութուններից դժվար չէ հետևցնել, Վոր Ղևոնդի նկարագրած Մարդուցայքի վերոհիշյալ կոտորածը չեր կարող պատահած լինել յոթերորդ դարի քառասնական թվականներից առաջ:

Ինչպես հայտնի յէ, Մարդուցայքի դեպքը թուղցիկ կերպով հիշատակված է նաև Սեբեոսի մոտ: Սեբեոսի սլատմելով՝ յերբ Կոստաս-Կոստանդին կալսրն արշավելու չեք Հայաստան՝ հույն զորքերն ամրաստանում եյին Թեոդորոս Ռշտունուն, համարելով նրան պատճառ Մարդուցայքի՝ կոտորածի և պահանջում եյին սլատժել հայերին:

«Եւ ամրաստանութիւն ամենայն դաւրացն Հոռոմին և արտունջ — ասում է Սեբեոսը — զՌշտունեաց տեառնէն լինէին, և զՀայոց՝ առաջի թաղաւորին իւրեանց վասն հարուածոց՝ որ եղեն ի Մարդուցէսն: Զի ասացին՝ թէ «միաբանեցան ընդ Իսմայէլացիսն, զմեզ վատահացուցին. զդաւրսն ճապաղել ետուն յասպատակ յԱտրքսլատական, և զնոսա ածին ի վերայ մեր յանկարծակի, և հարկանել ետուն զմեզ, և մեր ամենայն ինչ անդ անկաւ. բայց թող երթամք ի Հայս և մեր իրացն խնդիր առնեմք» (Թիֆլիս 1912, եջ 225, գլ. ԼԵ):

Սեբեոսի այս վկայութիւնը, Վոր ժամանակակից պատմիչ է՝ մենք մեջ բերինք ցույց տալու համար, Վոր Ղևոնդի

1) Սեբեոսը փոխանակ «Մարդուցայք»-ի ունի «Մարդուցէս»:

տեղեկությունը Մարդուցայքի կոտորածի մասին ստույգ և և պատմական:

Այդ կոտորածը, ինչպես վերև ասացինք, չեր կարող պատահած լինել յոթերորդ դարի քառասնական թվականներինց առաջ: Յեվ իրավի, բացի վերոհիշյալ դիտողություններինց՝ ի նպաստ մեր չեղրակացության կարելի չե մատնանշել նաև մի ուրիշ կարևոր ցուցում:

Այդ դեպքի ժամանակը վորոշելու համար ուշադրավ և առանձնապես 'Իիոնիսիոս Տելմահարցու կարևոր մի վկայությունը, վոր ուշադրության չե առնվել: Տելմահարցին իր ժամանակագրության մեջ հիշում և Պռոկոպ զորավարին և Թեոդորոսին, վորոնք արշավել էին միասին մինչև Բատնա-Սառուգ: Այդ տեղեկությունն անհրաժեշտ ենք համարում ամբողջությամբ մեջ բերել:

«955 թվին (643—644) պատրիկ Վաղենատինը, Հռոմայեցոց զորավարը՝ յեկավ կռվելու արաբների դեմ: Ահաբեկված նրանց ներկայությունինց՝ նա փախավ և թողեց իր հետ յեղած բոլոր հարստությունները, վոր ընկան արաբների ձեռքը:

Նույն թվին Պռոկոպը և Թեոդորոսը մի խիստ ուժեղ հարձակում գործեցին և հասան մինչև Բատնա-Սառուգ: Նրանք ավերեցին և կողոպտեցին այդ քաղաքը, վերցրին ինչ վոր ցանկանում էին և վերադարձան իրանց չերկիրը» (տես Chronique, publ. et trad. par Chabot, էջ 6—7):

Տելմահարցու այս հատվածն ուշադրության տրժանի չե այն տեսակետինց, վոր ալստեղ ևս, ինչպես և Ղևոնդի վկայության մեջ, Պռոկոպ զորավարը և Թեոդորոս Ռշտունին հիշատակվում են իբրև զորապետներ, վոր գործել են միասին արշավող արաբների դեմ: 'Իժվար չե կռահել, վոր Մարդուցայքի դեպքը չեղած պիտի լինի այս արշավանքինց հետո:

Ղևոնդի վերոհիշյալ վկայությունինց հաջտնի չե, վոր Մարդուցայքի կոտորածինց առաջ Թեոդորոս Ռշտունին,

Թշնամանալով Պռոկոպին՝ հեռացել եր Գառնի գավառը, վորը գտնվում եր Կոգուլտի հարավակողմում: Իսկ Սեբեոսը, ինչպես վերև տեսանք, հաղորդում ե, վոր հունական զորքերը գանգատվում ելին կայսեր և մեղադրում Թեոդորոս Ռշտունուն, համարելով նրան ու հայերին պատճառ Մարդուցայքի կոտորածի: Շատ սլարզ ե, ուրեմն, վոր բյուզանդական զորքերի կոտորածից հետո Թեոդորոս Ռշտունին չեր կարող Պռոկոպի հետ միասին մասնակցած լինել վերոհիշյալ արշավանքին Բատնա-Սառուգի ուղղությամբ:

Ըստ Սեբեոսի՝ 646 թվին նա իբրև ծանր հանցագործ շղթայակապ ուղարկված ե լեղել Կոստանդնուպոլիս և արդարանալուց հետո միայն՝ նորից ստացել ե զորավարության իր նախկին իշխանությունը:

Այսպիսով, Բատնայի առումը ղրվելու յե, ինչպես տեսնում ենք, Մարդուցայքի կոտորածից առաջ: Ճշտվում ե նաև, վոր այս չերկու ժամանակամերձ դեպքերը տեղի չեն ունեցել յոթերորդ դարի քառասնական թվականների առաջին տարիներում:

Ինձ թվում ե, հիմնվելով վերև մեջ բերված ժամանակագրական տեղեկությունների և կարևոր այլ ցուցումների վրա, կարելի յե այս անցքերի ժամանակը վորոշել ավելի ճշգրիտ կերպով:

Տեղմահարցու վկայությամբ՝ Պռոկոպի և Թեոդորի արշավանքը Բատնա-Սառուգ և պատրիկ Վաղենտինի վիախուստն Արևելքից տեղի չեն ունեցել միևնույն թվին, այն ե՝ 955=643 644 թվականին:

Արդ՝ պատմական աղբյուրների տեղեկություններից հայտնի յե, վոր 641 թվի նոյեմբեր ամսին Կոստաս-Կոստանդինը գահ եր բարձրացել Վաղենտինի աջակցությամբ: Այնուհետև՝ Վաղենտինի արշավանքն ու վիախուստն Արևելքից պետք ե դնել համաձայն Սեբեոսի, վոր ժամանակակից պատմիչ ե, վոչ թե 643/644 թվին, այլ 642, 643 թվականին: Իարձյալ ըստ Սեբեոսի՝ Կոստասի կայսրության չերկրորդ տարում, այսինքն՝ 643 թվին, Վաղենտինը վե-

քաղարձել եր արդեն Կոստանդնուպոլիս և «խորհէր... համ-
բառնալ զինքն ի պատիւ Թագաւորութեան»: Թեոփանը
Վաղինտինի վերադարձը և սպանությունը դնում է 644
թվին (an. m. 6136, տես Chronographia):

Ժամանակագրական այս ցուցումներից կարելի չէ հե-
տևցնել. վոր Պոսկոպի և Թեոդորոսի արշավանքն ևս Բատ-
նա-Սառուզ սկսեց է յենթադրել 642|643 թվականին և վոչ
643|644 թվին, ինչպես հաշվում է Տելմահարցին:

Ի նկատի առնելով այս ցուցումները՝ կարող ենք դարձ-
յալ հաստատապես յեղրակացնել, վոր վերոհիշյալ արաբա-
կան արշավանքի և Մարդուցալքի կոտորածի նկատմամբ
terminus ante quem non պետք է ընդունել 642|643 թվա-
կանը:

Արդ՝ Ղևոնդի մոտ արաբական այս արշավանքի ժա-
մանակը ցույց է տրված, ինչպես տեսանք, Աբու-Բեքրի,
Ամրի և Ոթմանի իշխանության 22-րդ տարում, հավանորեն,
Հեջիրի 22 թվին, այսինքն՝ 642|643 թվականին: Յեվ վո-
րովհետև մեծ կռիվը «Մարաց դավառում» (Նեհավենդում)
հիշվում է Սեբեոսի մոտ 641|642 թվին, իսկ արաբական
արշավանքներն Ատրապատականում և Պարսկահայաստանում,
ինչպես վկայում են արաբական աղբյուրները, տեղի եյին
ունեցել 642|643 թվականներին, ուստի Ղևոնդի ժամանա-
կագրական վկայութունը կարող ենք համարել հավանական
և ընդունելի:

Ըստ այսմ՝ Պոսկոպի և Թեոդորոսի արշավանքը Բատ-
նա-Սառուզ, ինչպես և Մարդուցալքի կոտորածը, դրվելու
յեն 642|643 թվականին:

4. ԱՐԾԱՓ ԲԵՐԴԻ ԱՌՈՒՄԸ՝ 650 ԹՎԻ ՈԳՈՍՏ. 8-ԻՆ, ԿԻՐ.

Արծափ բերդի տուումը, վոր տեղի չէ ունեցել արաբա-
կան մի նոր արշավանքի ժամանակ Ատրապատականի կողմից,
յենթադրվում է սովորաբար 643 թվի ոգոստոսի 10-ին, կի-
րակի: Այս տարեթիվը և ամսաթիվը վոր հիմնված են Սե-

բեռսի վկայության և Dulaurier-ի տոմարագիտական հաշվի վրա (Recherches, հջ 231—232), համարել են ստույգ գրեթե բոլոր բանասերները և պատմագետները¹ (տես Ghazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft, հջ 29. Tournèbize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, հջ 354. Morgan, Histoire du peuple arménien, հջ 116. Marquart, Streifzüge, հջ 440. Համբարյան, Հուշարձան, հջ 245), Սակայն այդ տարեթիվը, վոր համարվել է մինչև այժմ անվիճելի, միանգամայն անհավանական է և անընդունելի:

Վորպեսզի պարզ և հասկանալի լինեն մեր առարկությունները՝ մեջ ենք բերում նախ այն բոլոր վկայությունները, վոր վերաբերվում են արաբական այս մեծ արշավանքին:

1. «Պատմութիւն Սերէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն», Թիֆլիս, 1913, հջ 188—191, գլ. 1Բ—1Գ՝

«Եւ եղև ի գալ միւսում ամի եկն զաւրն Իսմայէլի յԱտրպատական, և բաժանեցան չերիս: Առաջ մի յԱյրարատ, և առաջ մի ի սեփհական գնդին կողմանս. և առաջ մի յԱղուանս: Արդ՝ որք ի կողմանս սեփհական գնդին, արշաւեալ սփռեցան և հարեալ զամենայն կողմանսն զայնոսիկ սրով սուսերի, առին զաւար և զգերութիւն: Եւ եկին ժողովեցան ի յերևան՝ և մարտեան ընդ բերդին, և ոչ կարացին առնուլ: Եկին ի յՈրդսպու, և ոչ նմա ինչ կարացին առնել: Գնացին անտի և բանակեցան յԱրծափս՝ հանդէպ բերդին առ ջրոջն:..... Եւ եղև յամին եկրորդի Կոստանդնի, յամսեանն հոռի, որ աւր ԻՓ էր ամսոյն, յաւաւր կիւրակէի ընդ առաւաւտս՝ ճչեցին Իսմայէլացիքն ի բերդին վերջոյ և առաջոյ, և հարին զնոսա սրով սուսերի: Եւ բազումք զահավթ լեալ սատակէին: Եւ զկանայս և զմանկունս իջուցին ի բերդէն՝ կամէին սատակել. և ոչ զոյր թիւ

¹) Ալիշանն Այրարատում (հջ 509) Արծափի տոմար գնում է 643 թվի ոգոստոսի 11-ին, իսկ Բասմաջյանը (Իսկական պատմություն Հայոց, հջ 216) 652 թվին:

գերւոյն, և անասունն պաճարացն բազում յոյժ: Եւ եղև ի վաղիւ առաւաւտուն՝ եկն եհաս ի վերայ նոցա զաւրավարն Հայոց, և եհար զնոսա անհուն կոտորածով: Եւ էին նոքա երեք հազար ընտիր սպառազէնս յամենայն զաւրացն Իսմայէլի, և ոչ ոք զերծաւ ի նոցանէ. բայց սակաւ ճողոպրեալք հետեակք երթեալ ամրացան ի Շամրին: Եւ ապրեցոյց տէր յաւուր յայնմիկ զբազմութիւն գերւոյն ի ձեռաց Իսմայէլացւոցն. և զԻսմայէլ խորտակեաց կործանմամբ մեծաւ. և մեռան Բ իշխանքըն Իսմայէլի՝ Աւթման և Ոգոմայ: Եւ եղև յաղթութիւն մեծ զաւրավարին Հայոց, և ետ տանել զաւրավարն Հայոց զընծայս Կոստանդնի ի պատերազմէն՝ զընտիր ընտիր երիվարացն Ճ ձի, զոր առեալ արքայի ուրախ եղև ինքն և ամենայն պաղատն, և արձակեաց անդրէն շնորհակալութիւն մեծ»:

2. «Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց», Ս. Պետերբ. 1887, եջ 11, գլ. Գ՝

«Ապա յետ այնորիկ յերեսուն եւ վեցերորդ ամի իշխանութեանն նոցա [Աբու-Բաքրայ և Օթմանայ և Ամրի] զօր ժողովեալ դարձեալ յարձակեցան ի վերայ աշխարհիս Հայոց. որոց էին գլխաւորք Օթման և Օգրայ: Եւ իբրև հասին ի սահմանս Հայոց՝ յերիս բաժանեալ առաջս՝ սփռեցան յասպատակս իւրեանց: Առաջ մի հատեալ ընդ կողմն Վասպուրական աշխարհին, առին զաւանս և զամրոցս որ մինչև ի Նախշաւան քաղաք. և առաջ մի ընդ կողմն Տարօնոյ: Եւ միւս առաջն հասեալ ի Կողովիտ՝ պաշարէին զամրոցն Արծափաց եւ այլն: (Արծափի առման մանրամասնութիւնները համապատասխանում են Սեբեոսի հաղորդած տեղեկութիւններին):

3. «Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան, Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբ. 1885, եջ 122՝

Ասողիկի աղբյուրն և Ղևոնդը. թվական ցույց և

տրված դարձյալ՝ «յլՁ ամի ի խանութեան Աբու-Բաքայ, Օթմանայ եւ Ամրայ»:

Ինչպես վերև ասացինք, Արծափի առման թվականը վորոշելիս՝ Dulaurier-ն հենվել է Սեբեոսի վերոհիշյալ վկայության վրա՝ «յամին երկրորդի Կոստանդնի, յամսեանն հոռի, որ աւր ԻՊ Էր ամսոյն, յաւուր կիւրակէի»: Յենթադրելով արարական այս մեծ արշավանքը և բերդի առումը «յամին երկրորդի Կոստանդնի», այսինքն՝ 643 թվին, նա հաշվել է, վոր այս թվականին նավասարդի 1-ը գալիս է հունիսի 19-ին իսկ հոռի 23-ը (նավասարդի 1-ից մինչև հոռի 23-ը լինում է 53 որ) համապատասխանում է ոգոստոսի 10-ին: Արդ՝ 643 թվի ոգոստոսի 10-ը, ինչպես իրավամբ մատնանշել է Dulaurier-ն, յեղել է իրոք կիրակի: Dulaurier-ի այս պարզ ու համողիչ դիտողություններից հետո՝ ժամանակագրական այս խնդիրը համարվել է բավարար կերպով լուծված և Արծափի առումը դրվել է 643 թվի ոգոստոսի 10-ին, կիրակի:

Ուղիղ է արդյոք այս թվականը, վոր կրկնվում է գրեթե անընդհատ բանասիրական և պատմական ուսումնասիրություններում:

Ընդունելով հանդերձ վոր Dulaurier-ի տոմարական հաշիվները միանգամայն հիմնավոր են և անվիճելի, ինձ թվում է, կարելի չէ հաստատապես պնդել, վոր նրա մատնանշած տոմարական զուգադիպությունները պատահական են և չեն կարող հիմք ընդունվել ժամանակագրական այս խնդրի լուծման:

Արծափի առման թվականը վորոշելիս՝ անհրաժեշտ է նախ և առաջ նկատի ունենալ, վոր Սեբեոսի «Պատմութեան» մեջ պատմական անցքերը դասավորված են ժամանակագրական կարգով և անցքերի այդ հաջորդականությունը հիմնովին խախտվում է նրա մոտ հենց Արծափի առման վերաբերյալ վերոհիշյալ վկայությամբ: Ժամանակագրական այս աններդաշնակությունը Սեբեոսի գրվածքում վրիպել է բանասերների և պատմաբանների ուշադրությունից:

Արծափի առման վերաբերյալ վկայությունից առաջ Սեբեոսի մոտ հիշված են հաջորդական կարգով պատմական նախընթաց անցքերը, վոր տեղի են ունեցել Կոստաս-Կոստանդինի կայսրության լերկրորդ, հինգերորդ և հետագա մի քանի տարիներում. որինակ՝ պատրիկ Վաղենտինի դավադրությունը (643 թվին), Վարազտիրոցի աքսորից վերադառնալը (645|646 թվին), Թեոդորոս Ռշտունու դատը Կոստանդնուպոլսում և արդարացումը, Վարազտիրոցի փախուստը, Հայաստանի իշխան և կյուրապաղատ նշանակվելը և մահը, Թեոդորոս Ռշտունու արձակումը Հայաստան և նրա վերահաստատումը զորավարության նախկին իր պաշտոնում. և այս անցքերից հետո միայն հիշվում է արարական մեծ արշավանքն Ատրպատականի կողմից և Արծափի առումը:

Հայ բանասերներից Չամչյանը, Համբարյանը և ուրիշները, ժամանակագրական այս անտեղությունը վերացնելու համար, յենթադրել են, վոր իբր Սեբեոսի մոտ հիշված նախընթաց դեպքերը տեղի յեն ունեցել Արծափի առումից առաջ՝ 642 կամ 642—644 թվականներին: Վարազտիրոցի վերադարձն աքսորից և նրա կյուրապաղատ նշանակվելը Չամչյանը դնում է 642 թվին, իսկ Թեոդորոս Ռշտունու հաստատվելը զորավարության պաշտոնում և Արծափի առումը՝ 642 թվին («Պատմութիւն Հայոց», II, եջ 344—345). Համբարյանը, վոր Արծափի առումը յենթադրում է 643 թվի ոգոստոսի 10-ին, Վարազտիրոցի աքսորից ազատվելը և հարակից մյուս դեպքերը դնում է 642 թվին (Հուշարձան, եջ 245): Թե այս և թե նման յենթադրությունները, իհարկե, անընդունելի լեն, վորովհետև Սեբեոսը պարզ ու վորոշ վկայում է, վոր Վարազտիրոցը վերադարձել եր աքսորից «յամին հինգերորդի թագաւորութեան» Կոստանդինի, այսինքն՝ 645|646 թվականին: Համբարյանի առարկությունը, իբր այդ թվականը հայտնի սխալ է, անշուշտ, հիմնավոր չէ: Վաղենտինի դավադրությունը, ինչպես հայտնի է պատմական աղբյուրներից, տեղի լեր ունեցել 643 թվին. այդ դավադրությունից հետո, ինչպես վկայում է Սեբեոսը, «արարին

զաւրավար զԹէոդորոս զոմն¹⁾ հաւատարիմ իշխանացն Հայաստանեայց, յայնց՝ որ ի յունաց կողմանէ»։ այնուհետեւ՝ սրա բարեխոսութեամբ ազատված և յեղել աքսորից Վարազտիրոցը և հաստատված իր նախկին աստիճանում։ Ինչպես տեսնում ենք, Վարազտիրոցի վերադարձն աքսորից պետք և յեղած լինելը 645|646 թ.ին, և վնչ յերբեք 642 թվականին, ինչպես այդ չենթադրել են Չամչյանը, Համբարյանը և ուրիշները։

Ինձ թվում և, Սեբեոսի «Պատմութեան» ԼԲ և ԼԳ գլուխներում անցքերի ժամանակագրական հաջորդականությունը կարելի չե վերականգնել վնչ թե վերոհիշյալ բռնազրոսիկ լուսարանութեամբ, այլ Սեբեոսի բնագրի հավանական մի նոր ուղղումով, վորը կատարելապես հաստատվում և, ինչպես կըտեսնենք, հենց նույն ինքն Սեբեոսի մի քանի կարևոր այլ վկայություններով։ Բացի այդ՝ բոլոր անտեղությունները Սեբեոսի մոտ վերանում են դարձյալ հենց այն ստույգ համարված թվականի սրբագրութեամբ, վոր վերաբերվում և Արծափի առման։

Սեբեոսի պատմութեան բնագիրը, վոր հասել և մեղ 16-րդ դարի միայն մի աղճատ ձեռագրում, ինչպես հայտնի չե, ունի բազմաթիվ աղավաղություններ։

Այդպիսի մի աղավաղություն և, իմ կարծիքով, նաև Արծափի առման վերաբերյալ «յամին երկրորդի Կոստանդնի» ընթերցվածը։ Սկզբնական բնագրում յեղած պիտի լինի «յամին Ը երրորդի Կոստանդնի» կամ «յամին Թ երրորդի Կոստանդնի» և աղավաղումն առաջ և լեկել Ը կամ Թ և Բ տառերի նմանությունից։

Թե վնրն և այս ուղղումներից գերադասելի, այդ կարելի չե վորոշել տոմարական հաշիվների ոգնութեամբ։

Սեբեոսի վկայությունից գիտենք, վոր Արծափի առումը

¹⁾ Այս Թեոդորոսին սխալմամբ շփոթում են Մարկվարտը և Կուլակովսկին Թեոդորոս Ռշտունու հետ. տես Marquart, Streifzüge, Էջ 440 և Ю. Кулаковский, История Византии, III, Էջ 191։

տեղի չեն ունեցել «յամսեանն հոռի, որ աւր ի՞՞ Էր ամսոյն, յաւուր կիւրակէի ընդ առաւաւտս»։ Արդ՝ Կոստաս-Կոստանդինը թագավորած է 641 թվի նոյեմբերին, ուստի նրա կայսրութեան իններորդ տարին ընկնում է 649 թվի նոյեմբերից մինչև 650 թվի նոյեմբերը։ Այս թվականներին Նավասարդի 1-ը գալիս է հունիսի 17-ին և վորովհետև Նավասարդի 1-ից մինչև Հոռի ամսի 23-ը լինում է 53 որ՝ ուստի Հոռի ամսի 23-ը համապատասխան կըլինի ոգոստոսի 8-ին։ Եւ հենց ճիշտ 650 թվին գատիկն ընկնում է մարտի 28-ին և Հոռի 23-ը կամ ոգոստոսի 8-ը գալիս է իրոք կիրակի որ, ինչպես և ունի Սերեոսը։

«Յամին Ը երորդի Կոստանդինի» ուղղումը չի հարմարվում, վորովհետև 649 թվին Հոռի 23-ը կամ ոգոստոսի 8-ը գալիս է վոչ թե կիրակի, այլ շաբաթ։ Սակայն նույն ալդ ուղղումը կարող եր ընդունելի համարվել, յեթե հնարավոր լիներ ապացուցանել, վոր Սերեոսի մոտ աղճատված է նաև ամսաթիվը՝ «որ աւր ի՞՞ Էր ամսոյն» փոխանակ «որ աւր ի՞՞ Էր ամսոյն»։ Այդ դեպքում՝ Արծափի առումը կընկներ 649 թվի ոգոստոսի 9-ին, վորովհետև այս թվին Հոռի 24-ը կամ ոգոստոսի 9-ը գալիս է դարձյալ կիրակի որ՝ համապատասխան Սերեոսի վկայութեան։

Նախադասելի համարելով առաջին ուղղումը՝ Արծափի առման թվականը մենք յենթադրում ենք 650 թվի ոգոստոսի 8-ին, կիրակի։

Մենք ընդունում ենք իհարկե, վոր ամսաթվի և կիրակիի այս զուգադիպումը կարող է այստեղ ևս պատահական լինել, ինչպես Dulaurier-ի հաշվի մեջ. համաձայն ենք նաև, վոր Արծափի առման թվականը վորոշելու համար տոմարական մեր հաշիվն ինքնին բավական չէ։ Սակայն մեր առաջարկած ուղղումը հիմնված է և ուրիշ կարևոր ցուցմունքների վրա, վոր հաստատում են դարձյալ նույն այս յենթադրութունը։

Մեջ ենք բերում մեր յենթադրութունը հաստատող նաև մի ուրիշ ապացույց։

Ղևոնդ չերեցը, ինչպես վերև տեսանք, Արծափի առումը դնում է Դվինի առումից տասը տարի հետո: Դվինի առումը նա յենթադրում է «ի քսան և վեցերորդ ամի նոցին [Աբու-Բաքրայ, Ամրի և Օթմանայ] իշխանութեանն»: Այդ մեծ արշավանքը նկարագրելուց հետո՝ նա վկայում է այնուհետև, վոր արաբները «դադարեցին չեղանելոյ ի վերայ աշխարհիս Հայոց ամս ժ», ուստի և Արծափի առումը նա յենթադրում է «յերեսուն և վեցերորդ ամի իշխանութեանն նոցա»: Ըստ Ղևոնդի Դվինի առումն ընկնում է, ինչպես վերև հաշվեցինք, 645-646 թվին, ուրեմն՝ Արծափի առումը կընկնի նույն հաշվով 655-656 թվին: Այս թվականները, անշուշտ, սխալ են: Համաձայն Սեբեոսի և Տեղմահարցու վկայություններին Դվինի առումը, ինչպես վերև տեսանք, ճշտիվ վորոշվում է 640 թվի հոկտեմբերի 6-ին, ուրբաթ: Ղևոնդի սխալ ժամանակագրությունը ծագել է, ինչպես ասացինք, արաբական կամ այլ ոտար աղբյուրների ազդեցությամբ, վորոնց մեջ Դվինի առումը յենթադրված է Հեյիրի 24 կամ 25 թվին: Հասկանալի չե, վոր այս սխալ թվականը հիմք եր ծառայելու նաև Արծափի առման թվականի սխալ վորոշման: Սակայն ժամանակագրական այս սխալ հաշիվները բնավ իրավունք չեն տալիս մեզ մերժելու Ղևոնդի պարզ ու կարևոր այն տեղեկությունը, վոր Արծափի առումը տեղի չե ունեցել Դվինի առումից տասը տարի հետո: Այս տեղեկությունը, վոր հիմնված է, հավանորեն, կամ ավանդության կամ թերևս դրավոր վորևե աղբյուրի վրա, կատարելապես համապատասխանում է մեր յենթադրության, և վերոհիշյալ մեր սրբագրությունը հաստատվում է այսպիսով վոչ միայն տոմարական հաշվով, այլ և պատմական այդ վկայությամբ: Յենթադրելով Արծափի առումը Դվինի առումից (640 թ. հոկտ. 6) տասը տարի հետո՝ Արծափի առման թվականը ստանում ենք ճիշտ և ճիշտ 650 թվին կամ «յամին թերորդի Կոստանդնի»՝ համաձայն վերոհիշյալ մեր սրբագրության:

Կարելի չէ մատնանշել մեր յենթադրությունը հաստատող նաև մի չերրորդ ապացույց:

Վոր Սեբեոսի բնագրում «յամին երկրորդի Կոստանդնի» ընթերցվածն ականերև մի սխալ է և մեր ուղղումը միանգամայն հիմնավոր՝ այդ պարզ յերևում է արաբական նույն այս արշավանքներին վերաբերվող Սեբեոսի պարզ ու վորոշ տեղեկություններից: Բանասերների ուշադրությունից վրիպել է, վոր հենց ինքը Սեբեոսն Արծափի առումը և արաբական այս արշավանքներն Ատրպատականի կողմից լենթադրել է Դամասկոսում կնքված չերեքամյա զինադադարի դաշինքից առաջ՝ ծովալին այն պատերազմների ժամանակ, վորոնք տեղի ելին ունեցել 649 և 650 թվականներին: Արծափի առումը նկարագրելուց հետո՝ Սեբեոսը շարունակում է

Տես եջ 191, գլ. ԼԲ (Թիֆլիս 1913)՝

«Իսկ այն զաւրն՝ որ ի կողմանս ալրարատեան, եհար սրով մինչև ի կողմանս Տալոց, Վրաց և Աղուանից՝ առ զաւար և զգերութիւն, և եկն էանց ի Նախճաւան առ այն զաւր, որ մարտ եղեալ կռուէին ընդ բերդին Նախճուանի: Բայց սակայն ոչ կարացին առնուլ զնա: Առին զբերդն Խրամայ, և սատակէին զնոսա սրով, և զկանաչս և զմանկունս գերի վարեցին:

Իսկ որ ի կողմանս Պաղեստինացւոցն, հրամայեաց կազմել նաւատորմիդս բազում և եմուտ ի նաւ, և կալաւ զործ պատերազմի ընդ Կոնստանդնուպօլիս. և ոչ յաջողեցաւ նմա նաւամարտութիւնն. քանզի ելին ընդդեմ նորա զաւրացն բազմութիւն նաւաւք. և կործանեցին զնոսա ի խորս ծովուն, և զբազումս վանեցին հրով. և զբազումս փախստական արարեալ հալածեցին: Բայց սակայն զարհուրեցաւ արքայն Կոստանդին. լաւ համարեցաւ տալ սակ, և առնիլ հաշտութիւն պատգամաւորաւք. և փութացուցանէին Իսմայէլացիք զյոյնս՝ զի կատարեսցեն զբան հաշտութեանն: Իսկ թագաւորն յունաց Կոստանդին՝ քանզի մանուկ էր, ոչ իշխեաց

կատարել առանց կամաց դաւրուն, և գրէ առ Պոռկոպ
զի երթիցէ ընդ նմա Դամասկոս առ Մաւիաս իշխանն
դաւրուն Իսմայէլի, և կատարեսցէ զպայման հաշտու-
թեան ըստ դաւրուն կամացն: Արդ՝ իբրև ետես Պոռ-
կոպ զհրամանն արքունի, և լուաւ բանս ի զաւրացն,
զնաց զհետ նոցա ի Դամասկոս առ Մաւիաս իշխան
դաւրուն Իսմայէլի. և յայտնեաց զչափ սակին և ասաց
սահմանն և առ զհաշտութիւնն, և գնաց»:

Խնդիրը, ուրեմն, շատ պարզ է: Արծափի առումը դրվե-
լու յե, ինչպես տեսնում ենք, Պոռկոպի կնքած զինադադա-
րից առաջ, վորի տարեթիվը Թեոփանի մոտ ևս ցույց է
տրված 650 թվականին (an. m. 6142, տես Chronographia,
ed. de Boor):

Արծափի առման թվականի ճշտմամբ վերականգնվում
է Սեբեոսի ԼԲ և ԼԳ գլուխներում պատմական անցքերի
ժամանակագրական հաջորդականութիւնը: 646 թվին Թեո-
դորոս Ռշտունին շղթայակապ տարվել էր Կոստանդնուպո-
լիս. արդարանալուց և զորավարության իր նախկին պաշ-
տոնում վերահաստատվելուց հետո՝ նա վերադարձել էր Հա-
յաստան, հավանորեն, 649 թվին. այնուհետև, ինչպես վկա-
յում է Սեբեոսը, «ի գալ միւսում ամի», այսինքն՝ 650
թվին, տեղի էյին ունեցել արաբական մեծ արշավանքներն
Ատրպատականի կողմից և Արծափի առումը:

Ինչպես տեսնում ենք, Արծափի առման տարեթվի մեր
նոր լուսաբանությամբ վերանում են ժամանակագրական
այն անտեղութիւնները և թյուրիմացութիւնները, վոր
անվերջ կրկնվում են հայագիտական ուսումնասիրութիւն-
ներում, ինչպես և այն ոտար յերկերում, վոր վիրարելում
են բյուզանդական կայսրության և արաբական խալիֆայու-
թյան պատմութիւններին:

Արաբական թե այս և թե վերոհիշյալ արշավանքների
թվականների ճշտմամբ վնչ միայն փոխվում է արշավանք-
ների նախկին ժամանակագրական դասավորութիւնը, այլ և

խախտվում են այն ընդհանրացումները, վոր հիմնված են ժամանակագրական հին սխալների վրա:

Laurent-ի «L'Arménie entre Byzance et l'Islam» նորագույն ուսումնասիրության մեջ սրբագրվելու չեն, որինակ, հետևյալ սխալ չենթադրությունները.

1. 640 թվից մինչև 651 թիվը մատնանշված են Լոռանի մոտ վեց արշավանք՝ Բյուզանդահայաստան կամ Պարսկահայաստան (տե՛ս եջ 90 և 371), մինչդեռ այդ պնդումը հիմնապես ժխտվում է նոր այս ուսումնասիրությամբ.

2. Ըստ Լոռանի՝ Հայաստանն այդ արշավանքների ժամանակ շարունակ անցել է մերթ արարների ձեռքը և մերթ բյուզանդացիների (տե՛ս եջ 199—200 և 371). այս չենթադրությունը ևս ճիշտ չէ:

Իրապես, ինչպես վերև տեսանք, մինչև 650 թիվը տեղի չեն ունեցել միայն չերեք արշավանք հետևյալ հաջորդականությամբ՝

1. 640 թվին՝ արաբական առաջին մեծ արշավանքը Միջագետքի կողմից և Դվինի առումը (640 թվի հոկտեմբերի 6-ին, ուրբաթ).

2. 642|643 թվին՝ արաբական յերկրորդ՝ արշավանքը Ատրպատականի կողմից Պարսկահայաստան և Մարդուցալքի կոտորածը.

3. 650 թվին՝ արաբական յերրորդ մեծ արշավանքը դարձյալ Ատրպատականի կողմից և Արծափի առումը (650 թ., ոգոս. 8-ին, կիր.).

Այս չերեք արշավանքն ել ունեցել են ասպատակության բնույթ. արաբական զորքերը վերցրել են ավար և գերիններ ու վերադարձել: Արաբական տիրապետությունը Հայաստանում հաստատվել է վճի թե այդ արշավանքների ժամանակ, այլ յոթերորդ դարի հիսունական թվականների սկզբներին:

5. ԹԵՈՂՈՐՈՍ ՌՇՏՈՒՆԻ ՅԵՎ ԹԵՈՂՈՐՈՍ «ԶԱԻՐԱՎԱՐ ՅՈՒՆԱՑ».

Պատմագիտական նորագույն ուսումնասիրութիւններում շփոթել են, ինչպես ներքե կըտեսնենք, Թեոդորոս Ռշտունուն մի այլ Թեոդորոսի հետ, վորը պատրիկ Վաղենտինի սպանութիւնից հետո (643 թ.) նշանակված ե լեղել «զաւրավար յունաց»:

Թյուրիմացութիւնն առաջ ե լեկել նրանից, վոր պատմագետները սխալ են հասկացել Սեբեոսի վկայութիւնները նրա պատմութեան իբ գլխում:

Սեբեոսը՝ Վաղենտինի դավադրութիւնը և նրա գլխատումը նկարագրելուց հետո՝ տալիս ե «ոմն Թեոդորոսի» մասին հետեյալ տեղեկութիւնը.

1. «Պատմութիւն ի Հերակլն», Թիֆլիս 1912, եջ 184, գլ. ԼԲ՝

Եւ զԿոստանդին հաստատեցին յաթոռ թագաւորութեանն: Եւ արարին զաւրավար զԹեոդորոս զոմն հաւատարիմ յիշխանացն Հայաստանեայց, յայնց՝ որ ի յունաց կողմանէ: Սա իբրեւ առ զաւրավարութիւնն՝ աղաչեաց թագաւորն և խնդրեաց պարգևս՝ առնել ողորմութիւն այնոցիկ, զորս էր աքսորեալ յԱփրիկէ: Եւ մանաւանդ վասն ասպետի՝ որդւոյ Սմբատայ Սոսրով Շում կոչեցելոյ: Եւ քաղցրացոյց Աստուած զսիրտ թագաւորին և հրամայեաց ասել զնոսա ի քաղաքն Թագաւորական: Եւ ընկալաւ զնոսա իբրեւ զսիրելիս թագաւորութեանն, և զորդի նորա առաջին սպաթար զՍմբատ ի մէջ ամենայն սպաթարացն, և կանտիտատ: Եւ անդէն կարգեաց ի կարգն առաջի յամին հինգերորդի թագաւորութեան իւրոյ: Նոյնպէս և զՎահանն Սոսիստունի, և զայլ ես»:

Նույն այս ժամանակ, ինչպիս հաղորդում ե Սեբեոսը, Կոստանդինն ուղարկում ե Հայաստան Թումա իշխանին, վորը հանկարծակի հարձակվում ե Կոստայքում Թեոդորոս

Ռշտունութեամբ, կալանավորում նրան և ուղարկում Կոստանդնուպոլիս: Ինչպես տեսնում ենք, Սերբոսի վկայութիւններին պարզ հետևում է, Վոր Թեոդորոս Ռշտունին և հունաց զորավար Թեոդորոսը տարբեր անձնավորութիւններ են:

Սերբոսի մոտ հունաց զորավար Թեոդորոսը հիշվում է նաև մի ուրիշ հատվածում:

Վարազդատիրոցը, Վոր փախել ևր Կոստանդնուպոլսից ու ամրացել Տալքում, կլուրապադատ է կարգվել Հայաստանում դարձյալ այս զորավարի ու Ներսես կաթողիկոսի միջնորդութեամբ:

«Յայնժամ հրաման ետ զաւրավարն յունաց Թէոդորոս—վկայում է Սերբոսը (եջ 187) - հանդերձ իշխանաւքն զաւրուն և նախարարաւքն Հայոց՝ արձակել զՆերսէս կաթողիկոս առ Ասպետ, և տանել նմա երդումն հաւատարմութեան ի խնդրել նմա զիշխանութիւն աշխարհին, և ածել նմա զկին իւր և զորդիսն»:

Թեոդորոս «յունաց զաւրավար»-ը, ինչպես յերևում է այս հատվածի բովանդակութիւնից, Վարազդատիրոցի փախուստի ժամանակ գտնվել է Հայաստանում, մինչդեռ Թեոդորոս Ռշտունին՝ համաձայն նույն ալս ԼԲ գլխի շարունակութեան՝ ստացել էր նորից զորավարութեան իր նախկին իշխանութիւնը և արձակվել Կոստանդնուպոլսից Հայաստան վրջ թե Վարազդատիրոցի փախուստից առաջ, ալ նրա մահից հետո:

Ուրեմն՝ ավելի քան պարզ է, Վոր այս յերկրորդ վկայութիւնը ևս վերաբերվում է Թեոդորոս հունաց զորավարին և զոչ Թեոդորոս Ռշտունուն:

Սերբոսի պարզ ու վորոշ վկայութիւնները սխալ են հասկացված վրջ միայն դիտական հին յերկրում, ալ և պատմական ու բանասիրական նորագույն աշխատութիւններում, որինակ՝

1 Ю.л. Кулаковский, История Византии, том III, Киев 1915, еջ 191՝

«Вступив в сношения с императором при по-

средстве католикоса, Феодор Рыштуни ходатайствовал о смягчении участи своих соплеменников, членов армянской знати, которые томились в ссылке по делу о заговоре на жизнь Ираклия в 638 г. То были Вараз-Тироц, сын Сумбата Багратуни и Ваган Хорхорунни. С первым из них он был связан воспоминаниями юности, проведенной при дворе Хозроя. Предоставляя Феодору Рыштуни высшие полномочия в Армении, император внял его просьбе, вернул из ссылки обоих и возвратил им их придворные саны».

2. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig 1903, էջ 440. տե՛ս նաև «Հայ, Բագրատունեաց ճիւղագրութիւնը», Թարգմ. Հ. Մ. Հապոդլանի, Վիեննա 1913, էջ 4՝

«Հերակղ մահուընէն յառաջ կ'երդուընցնէ իր որդին՝ որ ետ կանչէ Ասպետը եւ իւր նախկին աստիճանին մէջ հաստատէ, Սեբ. 108 (641-ին), Կոստանդին Հերակղի եղբորորդին՝ Թէոդորոս Ռշտունուոյ աղաչանաց վրայ կըկատարէ զայս, Սեբ. 114»:

Փաստական նույն այս սխալը հանդիպում ե նաև ուրիշ աշխատություններում, վոր անհրաժեշտ և իհարկե ուղղել:

Տուրներիզը (Histoire, էջ 355) և Մկր. Ղազարյանը (Arménien unter der arabischen Herrschaft, էջ 29) լենթադրում են, վոր վերոհիշյալ հունաց զորավար Թեոդորոսը Թեոդորոս Վահևունին ե և վո՛չ Թեոդորոս Ռշտունին: Սակայն Համբարյանը Հուշարձանում լույս տեսած իր հոդվածում (էջ 245) իրավամբ առարկում ե, վոր «Սեբէոս երկիցս կըյիշէ զԹէոդորոս Վահևունի, զոր նոյն իսկ ապստամբ կըներկայացնէ, մինչ հոս յիշուած Թէոդորոսը հաւատարիմ կըկոչէ կայսեր»:

Ուշագրավ ե նաև այն, վոր ինքը Սեբեոսը տարբերում ե այս յերկու Թեոդորոսներին՝ մեկին նա անվանում ե Թեոդորոս Վահևունի, իսկ մյուսին՝ «Թէոդորոս ոմն հաւատարիմ յիշխանացն Հայաստանեայց, յայնց՝ որ ի յունաց կողմանէ»:

Կարող ենք ուրեմն վստահորեն չեզրականցել, Վոր Սերե-
ոսի հիշած Թեոդորոսները՝ Թեոդորոս Ռշտունին, հունաց
զորավար Թեոդորոսը և Թեոդորոս Վահանունին՝ տարբեր
անձնավորություններ են:

6. ՍՄԲԱՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆ՝ ԴՐՈՒՆԳԱՐ ՅԵՎ ՎՈԶ ԿՅՈՒՐԱՊԱՂԱՏ.

Պատմական և բանասիրական գրեթե բոլոր աշխատու-
թյուններում Վարազտիրոցի վորդին Սմբատը հիշատակված
է իբրև կլերապաղատ և իշխան հայոց: Ընդհանուր այս
կարծիքը, Վոր հիմնված է Սերեոսի, Ղևոնդի և Հովհաննես
Կաթողիկոսի ցուցմունքների վրա, ավելի քան վիճելի չէ:

Մեջ բերենք նախ Սմբատի իշխան կարգվելու մասին
աղբյուրների վկայությունները.

1. «Պատմութիւն Սերէոսի ի Հերակլին», Թիֆլիս 1912,
եջ 188, գլ. ԼԲ՝

«Արդ՝ մինչդեռ գայր հրովարտակն և պատիւն
առնել զնա [ՂՎարազտիրոց] կիւրապաղատ, լանկար-
ծակի եհաս նմա հիւանդութիւն և մեռաւ. եւ բարձին
զմարմին նորա և տարան թաղիցին առ հաւրն իւրում
ի Դարիւնս: Եւ զորդի նորա զանդրանիկ. որում անունն
էր Սմբատ, կարգեաց արքայ ի պատիւ հաւր իւրոյ,
տուեալ նմա զիշխանութիւնն բնիկ տանուտէրութեանն
ասպետութեան, և արար զնա զրունգար զաւրաց իւրոց:
Ետ նմա կին ի տանէն Արշակունեաց և լիւրոց մեր-
ձաւորաց, և արձակեաց ի բանակն առ զաւրս իւր»:

2. «Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց»,
Ս. Պետերբ. 1887, եջ 12, գլ. Դ՝

«Ի սորա [Մուսախայի] յառաջնում ամի իշխա-
նութեանն և ի ԻԵ ամի Կոստանդնի կայսեր, որ էր
թոռն Հերակլի, սկսաւ զօրս գուրմարել ի վերայ աշ-
խարհիս Հայոց իշխանն Տաճկաց: Ազդ եղև առ Թագա-
ւորն Կոստանդին բանն. և հրամայէր զօրավարին որ

ի կողմանս Կիլիկեցւոց՝ ելանել ընդդէմ նոցա: Ընկե-
նոյր և զիշխանն Թէոդորոս իշխանութենէն վասն նիւ-
գութեանն, զոր արար առ Պոռկոպայ, և փոխանակ
նորա կացուցանէր զՍմբատ ոմն ի տոհմէ Բագրա-
տունեաց, և առաքէր ընդ զօրավարին իւրում»:

3. «Յովնաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ,
Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս 1912, եջ 85՝

«Իսկ նա [Վարազտիրոց] յառնուլ զիշխանութեան
պատիւն՝ վաղվաղակի վախճանի. զոր և տարեալ եդին
ի Դարօն առ հօր իւրում քաջին Սմբատայ: Ապա ներ-
սէս զորդի նորա զՍմբատ ի պատիւ հօրն խնդրէ կա-
ցուցանել, և հայցէ ևս զԹէոդորոս Ռշտունեաց տէր ի
զօրավարութիւն հաստատել: Եւ այսպէս պայազատեալ՝
ապահովանայր առ ժամանակ մի ի չար հինից Հագա-
րու աշխարհս մեր»:

Աղբյուրների այս վկայությունները բավական անկապ
են և հակասական: Պատմաբանները և բանասերները, անու-
շաղիր թողնելով ականեր և այդ հակասությունները, ոգտվել
են անխտիր բոլոր աղբյուրներից առանց այդ վկայություն-
ների համեմատական և քննական ստուգման: Հենվելով մեջ
բերված վկայությունների վրա՝ նրանք ընդունել են, վոր
Սմբատը կարգված է լեղել կյուրապաղատ և հայոց իշխան
իր հոր մահից հետո (տես Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց,
Բ, եջ 345, 347, 349 և 356. Saint-Martin, Mémoires I, եջ 337,
Tournebize, Histoire, եջ 96—97. K. Arslan, Etudes histo-
riques, եջ 276. Ghazarian, Armenien unter der arabischen
Herrschaft, եջ 30. Morgan, Histoire, եջ 116. Laurent,
L'Arménie entre Byzance et l'Islam, եջ 85, 333):

Չամչյանը, Սեն-Մարտենը և Տուրնեբիզը վորոշել են
անգամ նրա պաշտոնավարության տարեթիւը՝ 644—654 թ.,

Համապատասխանում են արդյոք այս լեղրակացու-
թյուններն աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններին:

Ինձ թվում է, դժվար չե համոզվել՝ վոր այդ լեղրա-
կացությունները վոչ միայն հիմնավորված չեն, այլ և լո-

լորովին հակառակ են ժամանակակից պատմագրի Սերեոսի վկայության:

Քննենք մի առ մի աղբյուրների վերոհիշյալ վկայությունները:

Ղևոնդի պատմելով՝ Կոստաս-Կոստանդինը Սմբատին իշխան եր կարգել փոխանակ Թեոդորոս Ռշտունու Մարդուցայքի դեպքից հետո: Այդ դիտողությունը ճիշտ չէ: Սերեոսի պատմությունից մենք գիտենք, վոր Թեոդորոս Ռշտունին Մարդուցայքի դեպքից մի քանի տարի հետո (646 թվին) դատի լեւորվել Կոստանդնուպոլսում, արդար և ճանաչվել և վերահաստատվել զորավարության իր նախկին պաշտոնում ու վերադարձել Հայաստան, հավանորեն, 649 թվին: Ժամանակակից նույն պատմիչի վկայություններից հայտնի լեւ, վոր Թեոդորոս Ռշտունուց հետո Կոստանդինը նշանակել եր «իշխան հայոց հեծելոցն» (եջ 228, գլ. ԼԵ) Մուշեղ Մամիկոնյանին և այնուհետև կյուրապաղատ եր կարգել Համազասպ Մամիկոնյանին (եջ 246, գլ. ԼԸ): Ղևոնդի վկայությունը, ինչպես տեսնում ենք, կարելի լեւ անտես առնել իբրև անհավանական և անվավեր:

Հովհաննես կաթողիկոսի ամբողջ հատվածը համառություն եւ, անտարակույս, Սերեոսի ընդարձակ վկայության: Այդ հատվածի վրա ևս հարկ չկա կանգ առնել:

Մնում եւ, ուրեմն, Սերեոսի վկայությունը, վորը ժամանակակից լինելով Սմբատին՝ միակ արժանահավատ աղբյուրն եւ և ամենից ավելի մանրամասն ու ճշմարտապատում տեղեկություններ եւ հաղորդում նրա մասին: Եւ հենց Սերեոսի վկայությունը, ինչպես և Հովհաննես կաթողիկոսի անհաջող համառությունը, վոր ուշադրությամբ չեն կարդացվել և բաղդատվել իրար հետ, հիմք են ծառայել վերոհիշյալ թյուրիմացության, վոր իբր Սմբատը հոր մահից հետո նշանակվել եւ կյուրապաղատ և հայոց իշխան: Սխալ են հասկացվել Սերեոսի հատվածում Սմբատի մասին հետևյալ տողերը.

«Եւ զորդի նորա զանդրանիկ՝ որում անունն էր

Սմբատ, կարգեաց արքայ ի պատիւ հաւր իւրոյ, տուեալ նմա զիշխանութիւնն բնիկ տանուտէրութեանն ասպետութեանն:

Հատվածի յերկրորդ մասից պարզ յերևում է, Վոր «պատիւն» այստեղ վնչ թե Սմբատի հոր կյուրապաղատության «պատիւն» է, այլ «բնիկ տանուտէրութեանն ասպետութեանն»: Սերենոսի վկայության իմաստն այն է, Վոր Սմբատը լինելով Վարազտիրոցի անդրանիկ Վորդին՝ ճանաչվել է կայսեր կողմից իբրև Բագրատունյաց տանուտեր: Նա չիր կարող կարգված լինել կյուրապաղատ և հայոց իշխան, Վորովհետև Սերենոսն իր վկայության շարունակության մեջ Վորոշ կերպով վկայում է, Վոր Սմբատը ստացել էր կայսրից դրունգարի պաշտոն և ուղարկվել բանակ: Իսկ դրունգարությունը կամ գնդապետությունը, ինչպես հայտնի է, զորական հասարակ պաշտոն էր. ուստի միանգամայն հասկանալի է, Վոր Հայաստանի կյուրապաղատին չեր կարելի կարգել դրունգար և ուղարկել բանակ:

Այսպիսով ինչպես տեսնում ենք, հերքվում է Սմբատի մասին վերոհիշյալ կարծիքը, Վոր մինչև այժմ կրկնվել է գրեթե բոլոր յերկերում:

Я. А. Манандян

Арабские нашествия в Армению

(Хронологические заметки)

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

1. Об арабских нашествиях в Армению имеются сообщения не только в армянских, но и в арабских, сирийских и византийских источниках.

Сообщения эти отличаются, как известно, внутренней противоречивостью сообщаемых сведений, а обычно и крайней запутанностью хронологических данных.

Эти спорные сведения и неправильные хронологические даты, непроверенные научной критикой, использованы, к сожалению, в многочисленных трудах как по истории древней Армении, так и по истории Византии и арабского халифата. Вследствие этого арабские нашествия в Армению изложены в этих трудах с явными ошибками, искажающими отдельные факты и последовательность хода событий.

В настоящей статье, путем совокупного рассмотрения сведений первоисточников, установлены действительные и точные даты этих нашествий.

2. Первое вторжение арабов в Армению имело место, несомненно, с юга, почти одновременно с завоеванием ими северной Месопотамии.

Об этом нашествии дают подробные сведения Иоанн Мамиконян („История Тарона“, Венеция 1832, стр. 57—

58), „Житие Нерсеса“ (Венеция 1853, стр. 43—44), а также и арабские источники—Баладзори (изд. de Goeje, Leiden 1870 стр. 176), Табари (изд. de Goeje, Leiden 1879/93, I, 2506) и Ибн ал-Асир. После тщательного разбора этих свидетельств, мне кажется, год этого первого вторжения арабов устанавливается с полной определенностью в 640 г. нашей эры. Не подлежит никакому сомнению, что мнения армянских и европейских ученых, предполагавших это вторжение в 636 или же в 639 г., основаны, как подробно указано в моем исследовании, на неправильной интерпретации вышеуказанных свидетельств древнеармянских историков и, несомненно, ошибочны. Что движение арабов в Армению невозможно предположить в 636 или же в 639 г., это ясно видно также из косвенных сообщений арабских, сирийских и византийских источников, в которых завоевание арабами соседней с Арменией северной Месопотамии определенно указано в 639—640 г.

3. Крайней запутанностью отличаются хронологические сведения первоисточников относительно взятия арабами города Двина. В настоящем исследовании рассмотрены мною следующие свидетельства о взятии Двина армянских, арабских и сирийских источников: Себеос (Тифлис 1912, гл. 30, стр. 175), „Анонимная хроника“ (Венеция 1904, стр. 77), *Chronique de Denis de Tell Mahré* (изд. Chabot, Париж 1895, стр. 6), Баладзори (см. перевод профес. Жузе, Баку 1927 стр. 9—11), Леонтий (СПБ 1887, гл. 2 и 3, стр. 8—9), Асохик (СПБ 1885, II, гл. 2, стр. 99, гл. 4, стр. 120, гл. 6, стр. 112) и Моисей Каганкатвади (Тифлис 1913, III, гл. 15, стр. 363).

В приведенных сообщениях время взятия Двина указано в промежутке от 640 года по 647 год: у Себеоса—в 640 г., у Дионисия—в 640/641 г., в „Анонимной хронике“—в 641/642 г., у Баладзори и Леонтия—в 645/646

г., а у Асохика и Моисея Каганкатвади — в 646/647 г. Ввиду этих противоречий, такое же разногласие существует и в новейших исторических трудах и исследованиях, при чем год взятия Двина полагают в этих трудах 6 января 640 г. (Чамчян), 6 октября 640 г. (Алишан, „Айрарат“, стр. 407, 495 и Амбарян, „Ушардзан“ 1911, стр. 214), в 642 г. (Басмаджян, „Подлинная история Армении“, стр. 296), 6 января 642 г. (Tournebize, *Histoire de l'Arménie*, стр. 96, Morgan. *Histoire du peuple arménien*, стр. 116, Брюсов, *Летопись исторических судеб армянского народа*, стр. 54), 6 октября 642 г. (Dulaugier, *Recherches sur la chronologie arménienne*, стр. 227—231, А. Мюллер, *История ислама*, перев. Медникова, I, стр. 290 и друг.), в 642, 645/6 и 646 г. (Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam*, Paris 1919, стр. 90, 180 и 371) и 6 октября 647 г. (Кулаковский, *История Византии*, III, стр. 202).

Критическим изучением вышеозначенных свидетельств первоисточников, с полной определенностью выясняется, что точная дата указана у Себеоса современника событий 7-го века, и у Дионисия Сирийца. Согласно Себеосу город Двин был взят приступом в год смерти католикоса Езры, двадцатого числа месяца трэ в день пятницу. Пользуясь таблицами Dulaugier, Алишан и Амбарян совершенно правильно вычислили, что 20 трэ армянского подвижного календаря, приходится на пятницу 6 октября, именно, в 640 г., в год смерти католикоса Езры. Устанавливается, таким образом, не только год, но и месяц и день этой даты.

Путом тщательного исследования сообщений Баладзори и других арабских авторов, удастся также установить, что взятие Абибом города Двина и завоевание им и Салманом Армении, Грузии и Азербейджана имели место не в 645/6 и не в 646/7 г., а в пятидесятых годах седь-

мого века, как об этом имеются более правильные даты у Табари (согласно Вакиди), Якубы и Ибн-ал-Асира. Неправильные даты у Леонтия, Асохика и Моисея Каганкатваци имеют, несомненно, своим источником ту же версию арабской традиции, которая приведена у Баладзори.

В подробном сообщении Себеоса точно указан и тот путь, которым шли арабы в Айраратскую область. Выступив из северной Месопотамии, они через Битлисское ущелье и Беркри прибыли в область Коговит, т. е. в нынешний округ Баязид, а затем, двигаясь на север, вторглись в Айрарат.

Сопоставляя эти данные Себеоса с вышеуказанными сообщениями Иоанна Мамиконяна и „Жития Нерсеса“, нетрудно заключить, что сведения этих трех источников, касаются первого похода арабов в Армению, имевшего место в 640 г. Вполне ясно поэтому, что мнения ученых, предполагавших взятие города Двина во время второго или же третьего похода арабов, не могут быть признаны правильными.

4. После вышеозначенного нашествия арабов, имевшего характер грабительского набега, Византийская империя, как видно из сообщений Себеоса и Леонтия, назначила Теодора Рштуни стратилатом и поручила ему и византийскому полководцу Прокопию охрану границ Армении.

Вскоре после того имел место второй поход арабов в Армению со стороны Азербейджана. Об этом втором нашествии сохранились подробные сведения в истории Леонтия (СПБ 1887, гл. 2, стр. 7) и краткое сообщение в истории Асохика, заимствованное им у Леонтия (СПБ 1885, II, гл. 4, стр. 120).

Из рассказа Леонтия видно, что наступавшими с востока арабскими войсками были разгромлены и опустошены области Гохтан и Нахичеван, при чем частью этого

войска было нанесено в Коговите, недалеко от Мардудай-ка, жестокое поражение греческому войску, бывшему под предводительством Прокопия. Время этих событий указано у Леонтия „ в двадцать втором году Абу-Бекра, Омара и Отмана“. Эта странная дата Леонтия, вопреки мнению ученых легко объяснима, так как первым годом этого летосчисления считает Леонтий одиннадцатый год царствования Ираклия (621/621 г.). Нетрудно поэтому догадаться, что под этим летосчислением имеется в виду арабская Геджра, начало которой приходится, однако, не в 620/621 г., а в 622 г.

Таким образом, вторжение арабов в восточные области Армении устанавливается, согласно Леонтию, в двадцать втором году мусульманской эры т. е. в 642/643 г. (22-ой год Геджры начинается 30 ноября 642 г. и кончается 18 ноября 643 г.).

Не сумев объяснить хронологическое свидетельство Леонтия, ученые помещали вышеуказанное вторжение арабов между 637 и 652 г.: в 637 г., т. е. за три года до взятия Двина, — Алишан, Айрарат, стр. 495 и Амбарян «Умардзан», стр. 244, в 644 г. — Tournebize, Histoire, стр. 354, в 643 г. — Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, стр. 90 и в 651/652 г. — Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, стр. 441.

На основании целого ряда косвенных указаний, мне кажется, можно с уверенностью утверждать, что приведенная дата Леонтия близка к истине. Поход в Армению со стороны Азербейджана нельзя, конечно, предположить в 637 году, так как западные области Персии были завоеваны арабами после сражения при Нехавенде в 641/642 г. По свидетельству современника этих событий Себеоса, это крупное и решающее сражение «в области Мидии» имело место «в первый год греческого царя Константина и в десятый год персидского царя Иездикерда», т. е. в

641/642 г. В полном согласии с этим свидетельством также и арабские источники завоевание Азербейджана относят к 21/22 году Геджры (=642/643 г.).

Что приведенная дата Леонтия весьма вероятна, это видно, между прочим, из косвенного сообщения Дионисия Сирийца. Под 955 г. Селекидской эры (=643/644г.) в хронике Дионисия отмечены следующие события: поход византийского полководца Валентина против арабов, бегство его и взятие в том же году Проконием и Теодором Батна-Саруга (см. «Chronique de Denys de Tell-Mahré», изд. Chabot, стр. 6-7). Так как хронологические данные Себеоса заслуживают большего доверия, поэтому поход Валентина и его возвращение в Константинополь предположены мною не в 643/644г., а согласно Себеосу в 642/643 г. В том же 642/643 г. можно предположить согласно Дионисию также и взятие города Батна-Саруга.

Этот южный поход Прокония и Теодора был принят ими, как видно из подробного анализа свидетельств первоисточников в нашей статье, незадолго до поражения греческих войск в Коговите. А следовательно, приблизительно в том же 642/643 г. устанавливаются, на основании хронологической даты Леонтия, как сражение около Мардуцайка, так и вторжение арабов в области Гохтан и Нахичеван.

5. О третьем нашествии арабов, вторгнувшихся из Азербейджана тремя отдельными отрядами в области Айрарат, Васпуракан и в Албанию, и о взятии крепости Арцапа, имеются сведения у Себеоса (Тафлис, 1913, гл. 32—33, стр. 188—191), у Леонтия (СИБ 1887, гл. 3, стр. 11) и у Асохика (СИБ 1885, стр. 122).

Армянские, как и европейские ученые, основываясь на хронологических данных Себеоса и на календарных вычислениях Dulaurier (см. *Recherches sur la chronologie arménienne*, Paris, 1859, стр. 231—232), считают дату этих

событий твердо установленной и означенное нашествие полагают в 643 году, а взятие крепости Арцаха — 10 августа 643 г.

В нашей статье с несомненной очевидностью выяснено, что даты эти должны быть решительнейшим образом отвергнуты.

Ссылаясь на вычисление Dulaugier, ученые совершенно упустили из виду, что предложенной ими датой нарушается хронологическая последовательность событий, описанных в истории Себеоса. Они не обратили внимания на то, что подробному описанию нашествия арабов из Азербейджана предшествуют у Себеоса следующие факты: заговор Валентина (в 643 г.), возвращение из ссылки Варзтироца (в 645/646 г.) и его бегство в Армению, назначение Варзтироца правителем Армении и его смерть, прибытие из Константинополя в Армению оправданного и назначенного вновь стратилатом Теодора Рштуни. И лишь в следующем после того году, как определенно свидетельствует Себеос, вторгнувшимися в Армению арабами была осаждена и взята крепость Арцах.

В противоречии, однако, с приведенными косвенными данными, год взятия Арцаха указан у Себеоса «во втором году Константина, в месяце хори, двадцать третьего числа, в день воскресенье» [*սմբին Երկրորդի Չստանդինի, յսմբինին հոռի, քաշր իդ էր անսոյն, յաւուր Կրկրակէի*], т. е. 10 августа 643 г., как это видно из вычисления Dulaugier.

Полагая эту дату правильной, ученые (Чамчян, Амбарян и др.) исказили всю хронологию предшествующей 32-ой главы Себеоса и произвольно передвинули вышеуказанные факты (возвращение из ссылки Варзтироца и т. д.) в более ранние годы. Получилась, естественно, полная хронологическая неразбериха, ставшая обычной и в позднейших научных трудах.

Неразбериха эта, как и хронологическая несообразность в 33-ей главе Себеоса, распутаны в моей статье кон'ектурой даты в тексте Себеоса, сохранившемся в единственной рукописи и в сильно испорченном виде.

В подлинном тексте Себеоса вместо «*յամբն Երկրորդի Չնիտանդնի*» или же «*յամբն Բ երրորդի Չնիտանդնի*» (=«во втором году Константина») стояло, очевидно, «*յամբն Ը երրորդի Չնիտանդնի*» или же «*յամբն Թ երրորդի Չնիտանդնի*» (=«в восьмом году Константина» или же «в девятом году Константина»). Описка эта вполне объяснима ввиду сходства начертаний армянских букв Բ, Ը и Թ. Второе чтение—«*յամբն Թ երրորդի Չնիտանդնի*», т. е. «в девятом году Константина» — более правильно, так как в девятом году Константина, т. е. в 650 г. нашей эры, 23-е хорик соответствует, как вычислено мною в подробном армянском тексте настоящей статьи, 8-му августа и приходится как раз на воскресенье, соответственно свидетельству Себеоса.

Таким образом, устанавливается точная дата взятия арабами крепости Арцапа—8 августа 650 г., воскресенье.

Эта новая дата с полной очевидностью подтверждается прямыми и крайне важными указаниями источников, ускользнувшими от внимания исследователей. По Леонтию, взятие арабами крепости Арцапа имело место через 10 лет после взятия ими города Двина. Свидетельство это является, вероятно, обрывком устных воспоминаний. И крайне любопытно, что это ценное указание Леонтия оправдывается вполне данными настоящего исследования. Как выяснено было выше, город Двин был взят арабами 6 октября 640 г., а крепость Арцап—8 августа 650 г.

Исправленная мною дата Себеоса подтверждается, кроме того, и самим же Себеосом. При внимательном чтении 33-ей главы истории Себеоса, нетрудно убедиться, что и сам Себеос взятие крепости Арцапа относит ко

времени морских сражений 649 и 650 г. и заключения трехлетнего перемирия в Дамаске.

Таким образом, на основании критического анализа прямых и косвенных сообщений источников, дата третьего арабского нашествия устанавливается не в 643, а в 650 г.

6. Выясненная мною хронология арабских нашествий, которой точно устанавливаются даты этих событий, в корне подрывает неправильные обобщения в исторических трудах, основанные на фактических ошибках.

В новейшей работе французского ученого Laurent-a («L'Arménie entre Byzance et l'Islam, Paris 1919) имеются, например, следующие обобщения об арабских нашествиях в Армению, которые противоречат критически проверенным фактам.

До 651 г. Лоран насчитывает шесть арабских нашествий в Армению (в 640, 642, 643, 644/645, 645/646 и 651 годах) и утверждает, что во время этих нашествий Армения несколько раз была завоевана арабами и переходила несколько раз из рук арабов в руки Византии (см. стр. 90, 191, 200 и 371-372). Утверждение это, конечно, ошибочно, так как в основу его положен компилятивно собранный материал, непроверенный предварительной критикой. В действительности, как видно из настоящего исследования, до начала пятидесятих годов седьмого века было всего три нашествия — в 640 г., 642/643 г. и 650 г.

Во время этих нашествий, имевших характер грабительских набегов, почти вся Армения бессменно находилась под верховной властью Византийской империи и завоевание ее арабами состоялось не в сороковых, а в пятидесятих годах седьмого столетия.

7. В конце моей статьи рассмотрены мною два отрывка из истории Себеоса, которые неправильно поняты учеными.

В первом из этих отрывков (Тифлис 1912, стр. 184, гл. 32) свидетельствует Себеос, что Варазтирод Багратуни и Ваган Хорхоруни, томившиеся в ссылке по делу о заговоре на жизнь Ираклия, были помилованы императором Константином по ходатайству Теодора, назначенного стратигатом после заговора Валентина. Из подробного содержания всей 32-ой главы и косвенных указаний Себеоса ясно и определенно видно, что мнения Кулаковского («История Византии», т. III, стр. 191) и Маркварта (Streifzüge, стр. 440), отождествивших означенного Теодора с Теодором Рштуни, являются явным недоразумением, основанным на неправильном толковании соответствующего отрывка Себеоса.

Неправильно понят также и другой отрывок Себеоса, в котором имеются сообщения о том, что император Константин II после смерти Варазтирода возвел сына его Смбата в почет отца, дав ему власть коренного «станутэрства аспетства» и назначил его друнгарием своих войск (см. гл. 32, стр. 188). Это сообщение понято учеными в том смысле, будто сын Варазтирода Смбат был назначен после смерти отца куропалатом и правителем Армении. У Чамчяна, Сен-Мартена и Турнебиза указаны даже точные годы наместничества Смбата в 644/654 г. (см. Чамчян, История Армении, III, хронол., стр. 62-63, Saint-Martin, Mémoires, I, стр. 337 и Tournebize, Histoire, стр. 96). На самом же деле, как подробно выяснено в моей статье, Смбат этот, как старший в роде, унаследовал от отца власть «станутэрства аспетства», а назначен был он не куропалатом и правителем Армении, а лишь друнгарием войск Константа.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԵՎՏԻՆԳԵՐՅԱՆ ՔԱՐՏԵԶԻ HARIZA ԿԱՅԱՐԱՆԸ	3
DIE STATION HARIZA DER PEUTINGERSCHEN TAFEL.	
ZUSAMMENFASSUNG	13
РЕЗЮМЕ (НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ)	19
REKONSTRUKTION DES ITINERARS NACH *ZOLOCERTA	
(KARTENSKIZZE)	21
ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (ԺԱՄԱՆԱԿԱՆ-ԳՐԱԿԱՆ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ)	22
1. Աբաբների առաջին մուտքը Հայաստան 640 թվին	23
2. Դվրնի առումը՝ 640 թ., հոկտեմբ. 6-ին, ուրբաթ	28
3. Աբաբական յերկրորդ արշավանքն Աարապատականի կողմից՝ 642/643 թվին	40
4. Աբծափ բերդի առումը՝ 650 թվի ոգոստոսի 8-ին, կիր.	47
5. Թեոդորոս Ռշտունին և Թեոդորոս «զաւրաւար Յունաց»	58
6. Սմբատ Բագրատունին՝ դրունգար և վոչ կյուրապաղատ	61
АРАБСКИЕ НАШЕСТВИЯ В АРМЕНИЮ. ХРОНОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ (КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)	65

Ն Կ Ա Տ Վ Ա Ծ Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

Եջ	Տող	Տպված է	Կարդալ
8	25	<i>եքսպեդիցիային</i>	<i>եքսպեդիցիային</i>
13	13	Zusammengfasst	zusammengefasst
16	25	Euprat	Euphrat
18	5	sRuinen	Ruinen
18	14	ein	sein
19	27	местонахождение	местонахождение
60	11	Strreifzüge	Streifzüge
63	28	<i>համառու թյունը</i>	<i>համառու թյունը</i>

Հ Ս Խ Հ ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՄԱՏ

ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ ՖՈՆԴԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԼՈՒՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ

1. **Պրոֆ. ՀԱԿՈԲ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ.**—Կշիռները և չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում 1 ա. 50 կ.
2. **Պրոֆ. Մ. ԱԲԵՂՅԱՆ.**—Հայոց լեզվի տեսություն (սպառաժ) 3 ա. —
3. **Պրոֆ. ՀՐ. ԱՃԱՌՅԱՆ.**—Հայերեն Արմատական Բառարան, Դ. հատոր. 1350 էջ.
4. **ՅԵՐՎԱՆԴ ՇԱՀԱԶԻԶ.**—Հին Յերևան (նկարազարդ) 2 ա. 50 կ
5. **ՅԵՐՎԱՆԴ ԼԱԼԱՅԱՆ.**—Դամբանների պեղումներ Խորհրդային Հայաստանում (բաղմաթիվ նկարներով) 3 ա. —
6. **Պրոֆ. ՀՐ. ԱՃԱՌՅԱՆ.**—Հայերեն Արմատական Բառարան 1294 էջ.
7. **Պրոֆ. ՀՈՎՀ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ.**—Ուղեգրություններ, Ա. հատոր, ԺԳ.—ԺԶ. դար (լաթակազմ) 10 ա. —
8. **ՅԵՐՎԱՆԴ ՇԱՀԱԶԻԶ.**—Միքայել Նալբանդյանի Իլիան (լաթակազմ) 8 ա. —
9. **Պրոֆ. ՀԱԿՈԲ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ.**—Մանր հետազոտություններ 2 ա. 50 կ.
10. **ՍԳ. ՄՆԼԻՔՅԱՆ.**—Կոմիտասի ստեղծագործություն անալիզը 1 ա. 50 կ.
11. **Թ. ԹՈՐՈՄԱՆՅԱՆ.**— «Շինանյութերի գործածությունն հին Հայաստանում. 1 ա. 50 կ.

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿ ԵՆ

12. **Պրոֆ. ՀՐ. ԱՃԱՌՅԱՆ.**—Հայերեն Արմատական Բառարան. Զ. հատոր (1600 էջ.)
13. **Պրոֆ. Մ. ԱԲԵՂՅԱՆ.**—Հայոց լեզվի տաղաչափությունը
14. **Պրոֆ. Ա. ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ.**—Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմություն

Հ. Ս. Խ. Հ. ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՄԱՏ

ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ ՖՈՆՏԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՊՐՈՖ ՀՐ. ԱՃԱՌՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԷՆ

ԱՐՄԱՏԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Ա. հատոր Ա.—Բ. 1232 էջ.

Բ. հատոր Դ.—Թ. 1350 էջ.

Դ. հատոր Ժ.—Կ. 1492 էջ.

Դ. հատոր Հ. — Յ. 1350 էջ.

Ե. հատոր Ն.—Ռ. 1294 էջ.

Ջ. հատոր Ս.—Ֆ. 1600 էջ.

**Պատրաստվում է հավելվածական ոլրակ. (տռաջաբան. համա-
ռոտագրություններ, հավելվածներ և այլն)**

Վեց հատորի գինը՝ Պորհրդային Միության մեջ 180 ռուբ.

Արտասահմանում 100 ռուբլ.

Դիմումներն ուղղել՝

**Հ. Ս. Խ. Հ. Լուսժողովատ, Մելքոնյան ֆոնդի դորժադլը հանձնաժողով,
Յերեան, Արտվյան փողոց № 18, (Կոյտուղայի տուն)։**

Պետերասի տպարան

Գլավիտ 6985 (բ)

Պատվեր № 2715

Տիպաժ 1000

489758

ԳԻՆԸ 2 Ռ. 50 Կ.